

ALLE TIDERS

RIKSANTIKVARENS MAGASIN | 2016

Kulturminner
I POLARE STRØK

Bilete framside og bakside: Likneset i Smeerenburgfjorden på Svalbard. Klimaendringar påverkar også bevaringsforholda til kulturminne. Dette gjeld særleg i polare strøk. I sommar gav Riksantikvaren dispensasjon for arkeologisk utgraving av tre kvalfangargraver på Likneset på Svalbard. Gravene stod i fare for å rase ut i havet på grunn av erosjon. Foto framside: Siri Wolland, Riksantikvaren. Foto bakside: Karen Thommesen, Riksantikvaren

- 4 Storbyarkeologi, Oslo, Bergen, Trondheim
- 13 Helsing frå klima- og miljøminister Vidar Helgesen
- 14 Kulturminneprisen
- 16 Polardronningen – Susan Barr og kalde kulturminner
- 25 Kulturminner som miljøsaker i by
- 28 Middelalderbygningene våre er unike
- 30 Kongsvinger: Brannsikring av tette trehusmiljøer
- 32 Fra samisk landsmøte til samisk jubileum
- 36 Vern virker: Effekter av fredning og vern
- 39 Nytt vikingtidsmuseum på Bygdøy
- 40 Jyllandslaget 1916
- 42 Gammelt møter nytt i Roma
- 43 Stavkirkebok – nå igjen?
- 44 Sundeveien, vegfar frå vikingtida
- 45 Skogfinske kulturminner
- 48 500 år med reformasjon
- 53 Brannsikring av Grip stavkirke
- 54 Strøm fra himmelen – Vatikanstaten tar klimagrep
- 56 Historielag + kommuner = sant
- 59 Historisk vandrerute: Brudleruta i Vest-Agder
- 60 Frå overklasse til klasserom i Estland
- 63 Nye tankar om gammel industri
- 64 Norsk og slovensk båtbygger fant et felles språk
- 66 Thampaviljongen: Orkdal-Chicago, tur-retur
- 68 Historiske hager og parker
- 70 Tall og fakta frå Riksantikvarens virke i 2016

ALLE TIDERS · 2016

Alle tiders er Riksantikvarens magasin. Denne utgåva av magasinet er òg ei oppsummering av og ein årsrapport frå året 2016.

Ansvarleg redaktør: Siri Wolland

Redaktør: Karen Thommesen

Redaksjonssekretær: Turid Årsheim

Redaksjon: Kaare Stang, Marte Boro, Gunvor Haustveit, Atle Omland, Anja Heie, Jorun Elisabet Aresvik Hals, Leif Anker, Ragnhild Hoel, Sissel Carlstrøm, Torborg Strand og Mari Mette Eriksen

Takk til: Riksantikvarens fototeam for særdeles god hjelp. Takk til dei frå andre institusjonar som har bidrege med faktakunnskap og gode bilete. Takk til Riksantikvarens bibliotekarar og arkivarar. Òg ein stor takk til alle medarbeidarar hjå Riksantikvaren som har bidrege med artiklar og bilete.

Riksantikvaren, Dronningensgt. 13
Postboks 8196 Dep. 0034 Oslo
Tlf: 22 94 04 00, Faks: 22 94 04 04

www.riksantikvaren.no

Tinging av gratis abonnement: postmottak@ra.no

Layout: Melkeveien designkontor

Trykk: Rolf Ottesen AS

ISSN 1891 – 9219 (trykt)

ISSN 1891 – 9413 (online)

Opplag 6500

Last ned Alle tiders frå:

<http://www.riksantikvaren.no/Publikasjoner/>

Historier for fremtiden

Tiden går fort. Nå er 2016 over, og vi kan skue tilbake på et innholdsrikt år.

Hos Riksantikvaren har vi vært opptatt av budsjetter, omstilling, utfordringer og nye muligheter, som de fleste andre bedrifter i samfunnet for øvrig. Men vi har også vært opptatt av klimaendringene, særlig i polare områder. Klimaendringene går nå så fort at våre kulturminner på Svalbard er, bokstavelig talt, i hardt vær. Det våtere og varmere klimaet fører til at permafrosten forsvinner fra det øverste jordlaget, erosjonen mot strandsonen øker ettersom isen forsvinner det meste av året, og de mange skjøre kulturminnene påvirkes dramatisk. Kulturminner på Svalbard forteller spennende historier, om fangst og jakt, utvinning av mineraler og gruvedrift, forskning, vitenskapelige ekspedisjoner og dristige eventyrere. Mennesker fra en rekke land har etterlatt seg ulike spor fra rundt år 1600 og frem til i dag. Disse historiene vi vil jo gjerne kunne fortelle også i fremtiden, så vi må sammen øke innsatsen for å bevare de viktigste kulturminnene i våre polare områder.

Årets arkeologiske funn har kunnet fortelle oss mer om viktige og spennende historier fra vår fjerne fortid. Den arkeologiske sikringsutgravingen av brønnen på Sverresborg i Trondheim ble avsluttet i juni, og arkeologene fra Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) fant mer enn Riksantikvaren hadde våget å håpe på. Ifølge Kong Sverres saga kastet baglerne en død birkebeiner i brønnen da de inntok borgen i 1197. Utgravingen har bekreftet at hendelsen skjedde nøyaktig slik den er beskrevet i sagaen. Skjelettet etter birkebeineren er tatt opp av brønnen, og det viser seg å være overraskende godt bevart. Nye undersøkelser vil snart gi oss mer kunnskap om birkebeinerens liv og død.

Det aller mest oppsiktsvekkende funnet i år, er også gjort i Trondheim. Arkeologene mener å ha funnet Klemenskirken til Olav den hellige i Trondheim sentrum. Restene av et mulig alter i kirken er jo en sensasjon. Her lå helgenkongens kiste i et par tiår fra 1031 før kisten ble flyttet til andre kirker.

Det er gjort spennende arkeologiske funn under vann også. 25 skip ble senket under det såkalte Jyllandsslaget i 1916, under første verdenskrig. Flere av skipene som ble senket ligger i norsk territorialfarvann. Nylig ble også den britiske krysseren HMS Warrior funnet her.

Ser vi fram mot neste år, ser det også ut til å bli et spennende og interessant år. I 2017 skal Kirken feire at det er 500 år siden reformasjonen tok til. I 1517 spikret den tyske munken Martin Luther opp sitt protestbrev mot den kirkelige avlatshandelen på kirkedøren i slottskirken i Wittenberg. Dette var en vanlig måte

Jørn Holme på Likneset på Svalbard i forbindelse med sikringsutgraving av hvalfangergraver. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

å starte en akademisk debatt på. De 95 tesene hans ble starten på den teologiske omveltningen og den protestantiske reformasjonen som endte med en splittelse av den vestlige kirken slik vi kjenner den i dag, med skillet mellom protestanter og katolikker. Samene har også jubileumsår i 2017. Da er det 100 år siden samefolkets første landsmøte ble avholdt i metodistkirken i Trondheim. Samenes vilkår, samiske barns oppvekstvilkår, samisk språkundervisning og kultur har vært og er fortsatt viktige kampsaker, krav og diskusjonstemaer. Jubileet vil bli markert over hele landet, og Trondheim kommune er et naturlig vertskap for hovedmarkeringen i februar. Det gleder vi oss til.

Dette og mer kan du lese om i dette bladet. Det burde være lesestoff her for enhver smak.

Godt nytt år!

Jørn Holme
RIKSANTIKVAR

Arkeologer fra NIKU under utgravingen i Søndre gate i Trondheim. Foto, Thomas Wrigglesworth, NIKU

Storbyarkeologi

Våre tre største byer, Oslo, Bergen og Trondheim, er gamle byer. Også i middelalderen bodde, handlet og arbeidet man i disse byene hvor historiene ligger og venter under asfalten.

AV KAREN THOMMESEN, RIKSANTIKVAREN

I tillegg til Oslo, Bergen og Trondheim er også Tønsberg en middelalderby, som i likhet med de andre tre byene er utstyrt med et distriktskontor fra Riksantikvaren. Disse fire distriktskontorene har også ansvaret for våre øvrige middelalderbyer, Stavanger, Skien, Sarpsborg og Hamar.

Det er ikke alltid lett å være utbygger i disse byene. Men det er også prisen for å bygge der noen har bygget før deg. Opptil flere ganger. Lag på lag med historie ligger og venter. Arkeologisk materiale, såkalte

kulturlag, som er eldre enn reformasjonen i 1537, er automatisk fredet etter kulturminneloven. Dermed må det ofte bli arkeologi først, og så bygging. Arkeologiske undersøkelser i våre middelalderbyer er svært nyttige fordi de utfyller kunnskapen vi har fra skriftlige kilder.

Et interessant fenomen i Oslo, Bergen og Trondheim er at strandlinjer og havnivå ser ganske annerledes ut i dag enn for tusen år siden. Skipsfunn eldre enn 100 år er også omfattet av bestemmelser i kulturminneloven. Det er derfor du kan se arkeologer fra Norsk Maritimt

Museum grave der det i dag er tørt land i Oslo.

På de neste sidene kan du lese artikler og se bilder fra spennende utgravinger i Oslo, Bergen og Trondheim. Artikkelforfatterne er arkeologer fra Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) og Riksantikvaren. Fra landets hovedstad kan du lese om middelalderens utedøer i tillegg til litt nyere historie fra 1600-tallets Bjørvika. Fra Bergen kan du lese om brygger og rester av læret skomakerne brukte i sine verksteder. Finalen gir vi til trønderne som i år både har funnet en birkebeiner i brønnen på Sverresborg og Klemenskirken til Olav den hellige. Det er bare å glede seg, vi begynner ferden langt nede i en utedo i Oslo.

Fra dypet av en gammel utedo

Arkeologene har siden 2013 foretatt utgravninger i forbindelse med Follobanen. I 2021 skal den nye togreisen gå i ekspressfart gjennom middelalderens Oslo, også kalt Nordens Pompeii. Blant svært mange gjenstander har det også dukket opp hus, veifar og brønner. Det er så mye å velge i blant, men her får du i alle fall historien om en do.

AV MAGNUS HELSTAD OG MARIA STURE, NIKU

For rundt 700 år siden var det en utedo i nærheten av Bispeallmenningen (dagens Bispegate) i gamle Oslo. Den lå litt skjermet bak en bygård og var konstru-

ert etter enkle prinsipper. En stang til å sitte på stakk ut i fra husveggen, og det var det hele. I Sverige anga Magnus Erikssons landslov den riktige høyden på stangen.

Var stangen plassert for lavt, var gårdei-

eren erstatningspliktig dersom grisen bet av pungen på brukeren.

I vår do lå det ingen pung, men lag på lag ble doen fylt opp, og samlet sett har det gitt oss en mengde historie. Etterlatenskapene ble gravd frem i år, de luktet nysluppet, og bevaringsforholdene var svært gode. Slike møkklag ser oftest ut som kompakt, grønnaktig leire, og ligger nærmest som lufttette lokk i bakken.

Øverst i latrinen fant vi en mengde tekstiler. De skilte seg fra de andre tekstilene vi har funnet. I middelalderutgravningene er stoffene vanligvis grovere med en naturlig brun farge. Tøystykkene fra

Illustrasjon: Fra boken «Livet i middelalderen», Morten Myklebust, Fantasi-Fabrikken AS

Det ble avdekket ett hull i ytterveggen på et hus ved Bispegata (middelalderens Bispeallmenning). Har det vært plassert en do-stang her? Foto: Line Hovd, NIKU

doen ved Bispeallmenningen var av en fin kvalitet med godt bevarte farger i rødt og gult. Mest sannsynlig har de blitt benyttet som damebind. Det var for øvrig store mengder mose i avføringslagene. Mose var det vanlige materialet å tørke seg med. Også mer overraskende ting dukket opp da NIKUs arkeobotaniker Maria Sture fikk fordype seg i materien.

I prøven fra avføringslagene dukket det opp frø fra humle, fiken og vinranke. Kanskje vi her er på sporet av en mer velbemidlet person som ble akutt nøden da han eller hun gikk opp langs Bispeallmenningen? Fiken og druer er i alle fall mest trolig importert som tørket frukt, og neppe noe hvermannen mesket seg med – men tatt lokaliteten i betraktning kan vi heller ikke se bort ifra at dette er rester av et festmåltid blant byens bredere lag. Et annet overraskende funn var to fragment av rugaks, det første funnet fra middelalderens Oslo. Fra tidligere kjenner vi historiske kilder på at rug har blitt importert, og det er gjort funn av små mengder pollen.

Det var mange frø i prøven fra avføringslagene. Blant disse dominerte mark-

jordbær og blåbær. Opp gjennom den dunkle møkka enser vi mennesker som ellers ikke rommes mye plass i skriftlige kilder. Mange barn, og også kvinner, hadde sannsynligvis til oppgave å sanke bær.

Lenger ned i møkklaget stoppet brått arkeologens graveskje. Til syne kom et lite treskrin med rester av bladsølv på lokket. Bunn og lokk hadde sittet sammen siden tidlig 1300-tall. Dette virker kanskje ikke så oppsiktsvekkende, men ellers har vi bare funnet småbiter av bokser, trefat, skåler og bøtter – denne var fullstendig intakt.

Inne i skrinet var det en gulhvitt og fet masse som hadde holdt seg gjennom 700 år. Hva var nå dette? Substansen ble analysert kjemisk, og bestemt til en blanding av kvae og dyrefett. Boksen var rett og slett en kostbar *salveeske*, komplett med innhold.

Salven kunne sammenliknes med oppskrifter fra Sverige fra tidlig 1500-tall. Mest sannsynlig dreier det seg om en sår-salve. Kanskje

var den tiltenkt noen som var rammet av pest eller som hadde blitt såret i krig?

Det var mulig å rekonstruere salven. Ved hjelp av analyseresultatet og de skriftlige kildene kom vi frem til en lik blanding talg fra småfe og kvae fra gran. Det viste seg å være rett. Den rekonstruerte salven var gul, velluktende og lett å smøre på huden. Salven ble testet da en av arkeologene skulle skjenke te, og uheldigvis skoldet underarmen med te vann. Mirakelkuren virket og lindret arkeologens hud. Alt i alt fikk vi mye ny viten fra dypet av en utedo.

Tekstil funnet i avføringslag, muligens damebind fra middelalderen?

Foto: Sara Langvik Berge, NIKU

Esken med salve og den rekonstruerte mirakelkuren. Foto: Sara Langvik Berge, NIKU

Bjørvika anno 1624

I forrige utgave av *Alle tider* hadde vi en illustrasjon av hvordan Bjørvika i Oslo kan ha sett ut før bybrannen 16. august 1624. Tegningen tok utgangspunkt i arkeologiske funn i området. I 2016 har arkeologene gravd videre og gjort nye undersøkelser, som har gitt oss enda mer kunnskap om byens historie. Her er illustrasjonen oppdatert basert på det siste årets undersøkelser. Se særlig i høyre

del av bildet, der du vil oppdage nye bryggeanlegg og bygninger. Illustrasjonene er basert delvis på det vi vet, og delvis på det vi må kalle kvalifisert gjetning. De arkeologiske undersøkelsene i Bjørvika vil fortsette i flere år fremover. Det er Norsk Maritimt Museum og Norsk institutt for kulturminneforskning som gjennomfører de arkeologiske undersøkelsene i Bjørvika.

Illustrasjonen i 2015

Illustrasjonen i 2016

Ny kunnskap om middelalderbyen Bergen

Bydelen Vågsbunnen var et av middelalderbyen Bergens mest sentrale og betydningsfulle strøk. Nye arkeologiske funn i oktober 2016 kaster nytt lys over denne bydelen.

AV HALLDIS HOBÆK, NIKU

Bryggesporden er et gammelt veistykke i Bergen, og strekker seg om lag 30 meter sørøstover fra Bryggen til Kong Oscars gate. Navnet betyr muligvis det samme som sporden på en fisk, altså Bryggens hale. I oktober 2016 utførte Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) en arkeologisk utgravning i et lite felt i Bryggesporden. Middelalderbyen skuffet ikke: Skjult under dagens asfalt ble det funnet deler av to bolverkskar og funnrrike kulturlag fra høymiddelalder.

Bydelen Vågsbunnen

Bakgrunnen for utgravningen var opprustning av Kong Oscars gate i Bergen, der veidekket skal skiftes og infrastruktur rehabiliteres på en ca. 450 meter lang strekning fra Torget til Nygaten. Traseen det skal graves i krysser dermed gjennom store deler av bydelen Vågsbunnen, et av middelalderbyens mest sentrale og betydningsfulle strøk. Det andre sentrale området var Bryggen, som er godt kjent for de fleste – både gjennom sin karakteristiske bebyggelse og omfattende arkeologiske utgravninger. Til forskjell fra handelen på Bryggen antas Vågsbunnen å ha vært preget av bosetning samt hånd-

verks- og produksjonsvirksomhet. Imidlertid er det gjort langt færre arkeologiske undersøkelser i denne bydelen, og en vet derfor relativt lite om Vågsbunnen. Ny kunnskap herfra er altså av stor verdi, og veldig kjærkommen.

Grave dypere ned

De planlagte gravearbeidene i Kong Oscars gate tar hensyn til kulturlag i grunnen både gjennom etablering av infiltrasjonsanlegg som skal høyne grunnvannsstanden og dermed bedre bevaringsforholdene for organiske levninger, og gjennom tilpasning av gravedybder for å unngå inngrep i automatisk fredete kulturlag. Noen steder er det likevel nødvendig å grave dypere, og det første av disse stedene ble Bryggesporden i forbindelse med utskifting av en vannkum.

◀ **Bolverksskar under utgravning.** Tross mye moderne forstyrrelser i grunnen var både konstruksjoner og kulturlag bevart i feltets kanter. Lengst til høyre ses hjørnet i bolverksskaret, i midten mindre stokker som trolig har stivet av karet. Foto: NIKU

med dyrebein, skår av baksteheller, nøtter og annet, og ikke minst produksjonsavfall. Lagene inneholdt en god del keramikkskår, og så langt tyder datering av skårene på at lagene er avsatt fra midten av 1200-tallet og noe inn på 1300-tallet. Byggingen av bolverksskarene og utfylling rundt dem kan da ha sammenheng med utbyggingen av byen etter den store brannen i 1248. Dateringer fra selve bolverksskarene er ikke klare ennå, men kanskje dreier det seg om en av de første fasene med konstruksjonsmessig forbindelse mellom Bryggen og kaianleggene i Vågsbunnen?

På sporet av skomakerne i Skomakergaten?

I gruppen produksjonsavfall dominerer læravfall fra skomaker-virksomhet. Dette stemmer godt med det de skriftlige kildene kan fortelle om området: gateløpet Kong Oscars gate er et av Bergens eldste og bar i middelalderen navnet

Sutarestrete, som betyr Skomaker-gaten. Imidlertid er de best kjente skomakerne i området de tyske skomakerne som fra tidlig 1300-tall etablerte seg helt innerst i Vågsbunnen. Læravfallet som nå er funnet i Bryggesporden er fra kulturlag som ser ut til å være noe eldre enn dette. Kan lærmaterialet fra Bryggesporden være spor av de norske skomakerne som holdt til langs *Sutarestrete*?

I Kong Oscars gate-prosjektet samarbeider NIKUs arkeologer med paleobotanikere og paleozoologer fra Bergen Museum for å hente ut mest mulig informasjon fra kulturlagene. Så langt ser det ut til at bevaringsforholdene for både makrofossiler (planterester) og dyrebein er gode. Sammen med de arkeologiske funnene og all informasjonen de kan gi har vi gode forhåpninger om at utgravningsfeltet i Bryggesporden, tross sin beskjedne størrelse, vil bidra med ny og viktig kunnskap om denne delen av middelalderbyen Bergen.

Middelalderbyen ekspanderte i strandsonen og havnebasseng

Utgravningsfeltet ligger i et område som i tidlig middelalder var del av Vågens havnebasseng. Utover i middelalderen ble havnebassenget gradvis fylt ut, og byen ekspanderte på de nyvunne arealene. I feltet i Bryggesporden fant vi akkurat det vi hadde håpet å finne: nemlig tydelige spor av denne ekspansjonen. I sidene av feltet kom det fram gammelt tømmer, og det ble etter hvert klart at det dreide seg om to laftede konstruksjoner med hvert sitt hjørne inn i feltet. Konstruksjonene tolkes som bolverksskar, det vil si laftede tømmerkasser som ble fylt med stein og andre tunge masser for å tjene som fundament for f.eks. kai- og bryggekonstruksjoner i og utover fra strandsonen.

Mange lag med avfall

Rundt bolverksskarene ble det funnet fine organiske kulturlag tolket som utfyllingslag med innslag av både byggeavfall som hoggflis og treplugg, kjøkkenavfall

► **Funnrike kulturlag fra middelalder.** Her stikker en skosåle ut fra profilveggen! Foto: NIKU

Fant Olav den helliges kirke

Høsten 2016 fant arkeologer i Trondheim det de mener er Klemenskirken, som Olav Haraldsson lot bygge tidlig på 1000-tallet.

AV SISSEL RAMSTAD SKOGLUND, RIKSANTIKVAREN

I forrige utgave av Alle tiders skrev vi om funn av skjelettmateriale fra flere graver og rester av et bygningsfundament ved Krambugata bak Søndre gate 9. «Det er nærliggende å tolke disse som rester av en kirkebygning, men dette kan vi foreløpig ikke si med sikkerhet», skrev vi da. Nå vet vi langt mer enn vi gjorde for ett år siden!

Klemenskirken har vært et mysterium

for arkeologer og historikere i over 200 år. Ifølge Snorres kongesaga bygget Olav Haraldsson, Olav den hellige, en kongsgård med en Klemenskirke i år 1015, på samme sted som Olav Tryggvason hadde etablert den første kongsgården med kirke da han grunnla kjøpstaden i 997. Plasseringen av kongsgården og Klemenskirken er spesielt interessant fordi den kan gi svaret på hvor byen først oppsto. Dette har lenge vært en uløst gåte. Tusen år etter at Olav bygde

sin kirke har arkeologer fra Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) funnet grunnmuren til det som med sikkerhet er en kirke fra tidlig 1000-tall. De arkeologiske og grunnfotografiske forholdene på stedet stemmer godt overens med det vi vet om Klemenskirken fra skriftlige kilder.

Kongsgårdkirke blir pilegrimsmål

Sagaen forteller at Olav Haraldsson ble gravlagt ved sin egen kirke, Klemenskirken, etter først å ha ligget gravlagt på et hemmelig sted i en periode etter slaget på Stiklestad. Ett år og fem dager etter sin død ble han gravd opp igjen, og etter at biskop Grimkjell observerte

▲ Mulig høyalter, kan Olav den helliges kiste ha stått her? Foto: Thomas Wrigglesworth, NIKU

◀ Utgravingsområdet i Søndre gate. Foto: Thomas Wrigglesworth, NIKU

flere mirakler omkring Olavs kropp, ble kongens legeme plassert på høyalteret i Klemenskirken. Det var her Olav ble helgenerklært, og kalt Olav den hellige. Ettersom ryktene spredde seg om mirakler ved Olavs grav, begynte folk å valfarte til Klemenskirken for å bli helbredet.

Sagaen forteller videre at Olavs legeme senere ble flyttet til Olavskirken som hans sønn Magnus den Gode hadde reist, deretter til Harald Hardrådes Mariakirke og til sist til Kristkirken (forløperen til Nidarosdomen). Klemenskirken blir siste gang nevnt i diplommateriale i 1349, men ser ut til å ha blitt revet ikke lenge etter

den tid. Men de arkeologiske forholdene tyder på at stedet kan ha hatt en spesiell status i lengre tid etterpå.

Høyalter og brønn inne i kirken

Det var som følge av et nytt byggeprosjekt at de arkeologiske utgravningene startet. Området langs det tidlig-middelalderiske gateløpet Krambugata ble vurdert som så viktig at Riksantikvaren stilte krav om en begrenset utgraving før området blir forseglet av et nybygg. Fra tidligere utgravninger i nærheten vet vi at dette området var sentralt i byens oppkomst og eldste faser.

Inne i kirken som arkeologene har funnet, er det gjort et oppsiktsvekkende funn av en rektangulær, plattformlignende steinkonstruksjon av flate, tilhuggede stein. Trolig er dette opphøyde plattaet i kirkens kor høyalteret der Olav den helliges kiste ble oppbevart. Inne i kirkerommet er det dessuten en brønn, som ser ut til å ha vært i bruk i kirkens levetid, men også lenge etter at kirken var borte. Det

er funnet flere såkalte relikviekrukker i tilknytning til kirkens kor. Kanskje har brønnen hatt en symbolsk funksjon som ble opprettholdt etter at kirkebygningen var borte.

Enda eldre spor

Under utgravningene er det funnet stolpehull innenfor fundamentet som kan stamme fra en enda eldre kirke på samme sted. Dette kan være Olav Tryggvasons kirke. Det er dessuten tykke kulturlag, altså jordlag som inneholder rester etter menneskelig aktivitet, under kirken. Disse må stamme fra aktivitet på stedet før kirken ble bygd. Dette reiser interessante problemstillinger om hva som har foregått på stedet før år 1000. Det har vært en etablert sannhet at Olav Tryggvason grunnla byen i 997 på jomfruelig grunn. Men kulturlagene, som ennå ikke er undersøkt, ser ut til å representere en lengre fase med aktivitet. Vi kan ha enda mer spennende kunnskap i vente fra Trondheim.

▲ Osteoarkeolog Hanne Ekstrøm Jordahl og mannen fra brønnen flyr med Widerøe. Alle nødvendige tillatelser fra politiet og flyselskapet var innhentet før turen. Foto: Thomas Wrigglesworth, NIKU

◀ Vel fremme i Tønsberg pakkes birkebeineren ut. Foto: Thomas Wrigglesworth, NIKU

Skjelettet i brønnen

Skjelettet etter mannen mange nå tenker på som «birkebeineren i brønnen», har tilbragt de siste månedene utenbys. Nærmere bestemt i Tønsberg.

AV SISSEL RAMSTAD SKOGLUND, RIKSANTIKVAREN

Som mange sikkert har fått med seg ble skjelettet av en mann hentet opp fra brønnen på Sverresborg i Trondheim i mai 2016. Skjelettfunnet ble datert til 1100-tallet, noe som gjør at vi kan være rimelig sikre på at det dreier seg om den uheldige mannen fra kong Sverres saga.

Ifølge sagaen kastet baglerne en død

mann i brønnen da de inntok borgen i 1197. Deretter kastet de stein ned i brønnen til den var full. Sikringsutgravningen av brønnen på Sverresborg i Trondheim har bekreftet at hendelsen skjedde slik den er beskrevet i sagaen.

Men sagaen utdyper ikke hendelsen noe mer enn dette. Hvordan døde mannen og hvem var han egentlig? I sommer ble skjelettet transportert fra Trondheim

til Tønsberg for videre analyse hos osteoarkeolog Hanne Ekstrøm Jordahl ved Norsk institutt for kulturminneforskning.

Osteoarkeologi kan kort forklares som skjelettanalyse. Gjennom å undersøke skjelettet vil vi kunne finne ut mer om hvordan mannen vi fant i brønnen levde og døde. Undersøkelsene i Tønsberg vil gi oss flere opplysninger om alder, fysisk fremtoning, enkelte arvelige trekk, sykdommer, skader og muligens dødsårsak. Over nyttår får vi vite resultatene av undersøkelsene. Det er mange av oss som venter i spenning.

Et godt år for arbeidet med kulturminner og kulturmiljøer

AV KLIMA- OG MILJØMINISTER VIDAR HELGESEN

Kulturminner og kulturmiljøer er viktige for folks identitet. De gir steder særpreg og egenart, og er en ressurs i utvikling av gode lokalsamfunn og gode næringer.

Det er nå ett år siden jeg tiltrådte som klima- og miljøminister, og også innen kulturminnepolitikken har det vært et begivenhetsrikt år.

Jeg vil her trekke fram enkelte av våre viktige vedtak.

I høst ble kulturmiljøet Ny-Hellesund i Vest-Agder fredet. Uthavna Ny-Hellesund var en strategisk havn for forsyninger, omlasting og ly den gang seil og vind la premissene for handel rundt Nordsjøen. Øysamfunnet ut mot havet ble en liten by på slutten av 1800-tallet før feriefolket inntok stedet. Erfaringene viser at kulturmiljøfredninger er positive for området, både når det gjelder verdiskaping og bruk. I prosessen har vi hatt god kontakt med fastboende, hytteeierne og næringslivet.

I årets budsjett ble det bevilget 61,8 millioner kroner til fartøyvern. I tillegg kom en ekstrabevilgning på 40 millioner for å møte verfts- og verkstedindustriens krevende situasjon. Kysten rundt jobber samtidig tusenvis av frivillige for å ta vare på vår kystkultur. Da er det flott å kunne gi noe ekstra som også bidrar til arbeidsplasser i utsatte områder. Jeg er opptatt av at sjøfartsnasjonen Norges stolte tradisjoner blir tatt vare på og at vår historiske skipsflåte kan seile videre.

Riksantikvaren, Landbruksdirektoratet og Miljødirektoratet skal utrede hvordan vi best kan videreføre ordningen med utvalgte kulturlandskap i jordbruket. Hittil er 22 verdifulle områder i jordbrukets kulturlandskap pekt ut. Målet er flere slike fram mot 2020. Ordningen er et godt eksempel på offentlig og privat samarbeid – med grunneierne på laget. Også de nye områdene må ha store verdier knyttet til kulturminner og naturmangfold, og jordbruket må ha vært i kontinuerlig drift.

Norge består ikke bare av kyst- og jordbrukslandskap, men også et mangfold av bylandskap. Byen er viktig i det grønne skiftet – ikke minst dens kulturminner og kulturmiljø, som ressurser og grunnlag for verdiskaping. I desember kommer Riksantikvarens forslag til «Strategi for forvaltning av kulturarv i by» som jeg har store forventninger til. Gode prinsipper for samarbeid mellom utbyggere og vernemyndigheter er viktig. Det samme er forutsigbarhet og en god balanse mellom vern og ny bruk og utvikling av kulturminner.

Vi ønsker å etablere sentre ved alle de norske verdensarvområdene – for å legge til rette for formidling om verdensarvkonvensjonen og skape muligheter til å oppleve verdensarven. Det er etablert verdensarvsentre på Vega, Geiranger og Alta. Etterhvert håper jeg det blir etablert sentre ved alle de norske områdene. I budsjettforslaget for neste år foreslår regjeringen

Foto: Bjørn Stuedal

å øke posten med 4,6 millioner kroner, slik at vi kan autorisere to nye sentre i 2017.

I andre deler av verden er det ikke like selvfølgelig at kulturminnene blir tatt vare på. Krigen har gått hardt utover verdensarven i Syria. Seks av sju av verdensarvområdene er ødelagt. Det var derfor viktig at Stortinget tiltrådte Haag-konvensjonens andre protokoll i mai i år – et internasjonalt signal om hvor viktig vern av kulturarven er i krig og konflikt. Norge skal bruke denne arenaen til å få oppmerksomhet om plyndring av museer og ødeleggelse av arkeologiske kulturminner. Utbyttet fra slik virksomhet bidrar til å finansiere terror i deler av Midt-Østen og Asia. Det internasjonale samfunnet må samarbeide om å løse dette problemet.

Norge ønsker å stille som kandidat til Unescos verdensarvkomité. Valget finner sted neste høst. Komiteen, som velges for fire år, består av 21 av statspartene til verdensarvkonvensjonen og har ansvaret for å føre opp områder på verdensarvlista og forvalte verdensarven. At Norge er kandidat, er et signal om at vi prioriterer dette høyt.

I oktober undertegnet Norge en seksårig avtale med Unescos rådgivende organer IUCN og Iccrom. Målet er å styrke arbeidet med verdensarvkonvensjonen. Skal vi kunne å ta vare på verdensarven i framtiden, må vi styrke kunnskapen og gjennomføringsevnen, nasjonalt og internasjonalt.

Med andre ord mangler det ikke på store utfordringer på kulturminneområdet også neste år.

Jernbanepionerene

Riksantikvarens kulturminnepris 2016 går til Morten Tranøy og Carl Frederik Thorsager. Helt siden 1960-tallet har de brukt både tid og penger på å sikre jernbanehistorisk materiell for ettertiden.

AV TURID ÅRSHEIM, RIKSANTIKVAREN

Da Rjukan-Notodden industriarv kom på Unescos verdensarvliste i fjor sommer, var det med jernbanevognene på Rjukanbanen intakt. Det var ingen selvfølge at de fortsatt fantes. Rjukanbanens godsvognpark var på vei til skraphaugen, da Morten Tranøy kjøpte opp deler av den for private midler. Nå er vognene fredet, og en viktig del av verdensarvstedet.

På samme måte kjøpte Carl Frederik Thorsager åtte jernbanevogner fra den nedlagte Sulitjelmabanen. Vognene er i dag vel forvart ved museumsjernbanen Setesdalsbanen.

Eget selskap

Nå er det materiell fra Norges Statsbaners

Carl Frederik Thorsager, Morten Tranøy og Bernt Havre skifter sviller på Setesdalsbanen i 1972. Thorsager til høyre og Tranøy bakerst/i midten bærende på en sville. Foto: Svein Erik Larsen

elektriske periode som blir reddet av Tranøy og Thorsager gjennom selskapet Norsk Transport AS. Selskapet er basert på idealisme, med formål å ta vare på historisk jernbanemateriell. De leier lokstallen på Notodden, for jernbanemateriell tar stor plass! Formålet er å klargjøre materiell for

kjøring på den elektriske Tinnosbanen, som er del av verdensarvstedet Rjukan-Notodden industriarv.

Virksomheten koster tid og penger, ikke minst til materiellrestaurering. Selskapet har kjøpt fire store elektriske lokomotiv i Sverige, som veier 100 tonn

◀ Morten Tranøy og Carl Frederik Thorsager foran et historisk tog på Hønefoss. De feirer at en nyrestaurert vogn blir satt i drift for første gang. Tranøy til venstre, Thorsager til høyre. Foto: Bjørn Gunnar Kværne

Bildet er tatt da jubileumstoget for Bergensbanen 100 år kjørte ut fra Oslo S 4. juni 2009. Foto: Helge Lindholm

Riksantikvarens kulturminnepris

Riksantikvarens kulturminnepris tildeles personer, organisasjoner eller miljøer som har gjort en særlig innsats for:

- bevaring og/eller restaurering av kulturminner
- formidling av kulturminner, nasjonalt eller regionalt
- bruk/gjenbruk og vedlikehold av kulturminner

Prisen deles ut for femte gang, og består av et kunstverk, diplom og 25.000 kroner.

hver. To av dem leies ut til godstransport, og inntektene går til å bevare jernbanehistoriske kulturminner.

Tekniske kulturminner

Morten Tranøy og Carl Frederik Thorsager ble kjent med hverandre i 1969, på den tiden da Norsk Jernbaneklubb ble startet. Siden har de jobbet utrettelig for å redde, restaurere og drifte unike tekniske kulturminner, både hver for seg og sammen. Setesdalsbanen, Urskog-Hølandsbanen, Krøderbanen, Sjølingstad Uldvarefabrik, dampskipet «Bjoren», dampskipet «Forlandet», Thamshavnbanen og Rjukanbanen er bare noen eksempler fra den lange merittlista til de to. «Deres kunnskap og erfaring utfyller hverandre», heter det i juryens begrunnelse for kulturminneprisen.

– Enkelt sagt så tar jeg meg av det administrative, og Morten det praktiske, sier Thorsager, som har engasjert seg både i industriminne og fartøyvern. – Bevaring av industriminne er fortsatt noe relativt nytt. Det tok noen år før man tenkte at denne typen kulturminner var noe å ta vare på.

– Tekniske kulturminner har fremdeles ikke samme status som andre kulturmin-

ner. Alle vil ta vare på gamle kirker. Men ikke alle er klar over sammenhengen med de tekniske kulturminnene. Kirkene har blitt lagt der det har vært folk, gardsdrift og industri. På Røros ville det ikke vært noen stor kirke uten kobberverket, sier Morten Tranøy.

Opplevelsesrike togturer

De to har fått Riksantikvarens kulturminnepris for arbeidet de gjør for at både unge og gamle skal få oppleve norsk jernbanehistorie og kjøre gamle tog. Carl Frederik Thorsager har markert seg sterkt som leder av Setesdalsbanen gjennom et par tiår, og har vært en foregangsmann i utviklingen av de norske museumsjernbanene. Morten Tranøy har gjort et stort arbeid med å restaurere og drifte vernede elektriske lokomotiver og personvogner. Gjennom Norsk Jernbaneklubb og Norsk Teknisk Museum har Tranøy gjennom mange tiår hatt hovedansvaret for å arrangere etterspurte togturer på det norske jernbanenettet med historisk jernbanemateriell. Ikke minst er konseptet Kulinariske togreiser populært, der man kan få servert mat laget av Sult-gruppen i spisevognen på toget.

Jernbanevern-senter

Både Tranøy og Thorsager er usikre på fremtiden og rekrutteringen til miljøet.

– Kunnskapen om gamle jernbaner er i ferd med å bli borte. Det som gjør det vanskelig, er at kompetansen er så spredt. Vi har seks museumsjernbaner i Norge, men de ligger for langt fra hverandre til at man kan dra nytte av hverandres kompetanse, mener Thorsager, som har en visjon for fremtiden:

– Rullende materiell burde ha et service-tilbud, et sentralt verksted, etter modell fra fartøyvernsentrene. Et senter, et spesialverksted for restaurering og istandsetting av jernbanemateriell. Da ville man kunne fått et miljø for å rekruttere. Det må gå an å leve av det.

– Det som er viktig nå, er å få med yngre krefter, sier Morten Tranøy. For at interessen for tog lever i beste velgående, er det ingen tvil om:

– Det er stor etterspørsel etter historiske togturer, både med historiske materiell på ordinært nett og med museumsjernbanene. Setesdalsbanen er overbooket, sier Carl Frederik Thorsager.

Susan Barr foran «Gamle Metten»
på Jan Mayen i august 2016.
Foto: Karen Thommesen,
Riksantikvaren

Polardronningen

Susan Barr har arbeidet i nærmere 40 år for å dokumentere og bevare kulturminner i Arktis og Antarktis. Derfor har hun også sett med egne øyne hvor radikale klimaendringene i arktiske strøk har vært de siste tiårene.

AV KAREN THOMMESEN OG SIRI WOLLAND,
RIKSANTIKVAREN

Susan Barr runder 70 år i desember og pensjonerer seg nå fra stillingen som fagdirektør hos Riksantikvaren. Hun er den i Norge i dag som har best oversikt over kulturminner i polare strøk, og hennes kunnskap er etterspurt. Hun er med andre ord en travel pensjonist, og som den første kvinnelige president i IASC (International Arctic Science Committee) har hun en kalender som er tettepakket med stadig nye reiser til arktiske strøk.

Tøff dame i felten

Susan Barr kom til Norge første gang på en ukes skiferie i regi av sin videregående skole. Det var alt som skulle til.

– Det var slalåm som gjaldt den gan-

gen. Jeg kom tilbake året etter for å prøve meg en uke til på ski, men syntes det var altfor lite, forteller Barr, som bestemte seg for å tilbringe en hel vinter i Norge. Det gikk ikke lenge før den ene vinteren ble til år, og slalåmskiene ble byttet ut med langrennsski. Deretter ble det studier både ved University College London og ved Universitetet i Oslo. Det var også ved Universitetet i Oslo, i studentenes judogruppe, at hun møtte sin fremtidige ektemann.

I desember 1978 var hun ferdig uteksaminert med sin magistergrad i etnologi fra Universitetet i Oslo. Kort etter så hun stillingen som kulturvernkonsulent for Svalbard og Jan Mayen utlyst. Hun søkte, men regnet ikke med å få jobben.

– I dag er det stor interesse for Svalbard og Jan Mayen. Det var det ikke den gan-

gen. Så selv om jeg var helt nyutdannet fikk jeg jobben, sier Barr.

Og jobben innebar kontor i Tromsø, med ti ukers økter i felten hver sommer. Det ble litt av et puslespill som skulle legges, med ektemannens slektsgård, hund og etter hvert barn. Men det gikk seg til. Den første sommeren dro hun med mannen som assistent og hunden som bjørnevakt. Den andre sommeren dro hun igjen med mannen, men denne gangen var hun gravid. Tredje og fjerde sommer i felten ble gjennomført sammen med mann og barn.

– Ting pleier å gå greit

Susan Barr fikk jobb hos Polarinstituttet i Oslo høsten 1982. Her følte hun seg hjemme, i et miljø hvor alle andre også var interessert i polare saker. Hun arbeidet der fram til Polarinstituttet ble flyttet til Tromsø i 1998. Da ble hennes stilling overført til Riksantikvaren, hvor hun siden har hatt sin arbeidsplass. Det vil si, kontorstolen sin har hun ikke slitt ut. Susan Barr har reist kontinuerlig, til

kalde strøk. Reiser man sammen med henne, er det særlig en ting man legger merke til: mens andre kler på seg lag på lag med ull og varme dresser, ser man ofte Susan Barr i en tynn anorakk. Hva er hun egentlig laget av?

– Jeg fryser ikke som de fleste andre. Jeg tror det er mye mentalt. Jeg sier bare til meg selv, ja, ja, sånn er det. Det skal jo være litt kaldt, sier hun.

– Men fryser du aldri?

– Jeg var med en ekspedisjon i Dronning Maud Land. Da var jeg den eneste som ikke varmet opp teltet mitt med primus. Om natten var temperaturen nede i minus 32 grader, så da var det jo litt kjølig. På den annen side så leser jeg mye polarhistorie og man får jo et langt bedre innblikk i hvordan det føltes for de som virkelig måtte kjempe for å overleve naturkreftene. Det å fikle med innretninger av metall, med bare fingre, i slike temperaturer, må ha vært brutalt, sier hun.

– Hva med redd da? Det er vel ikke ufarlig å ferdes der du gjør?

– Jeg kan ikke huske å ha vært ordentlig redd noen gang, selv om jeg har sett mange isbjørner på nært hold. Hjertet dunker riktignok litt fortere, men har en våpen, så kan en stort sett forsvare seg, om nødvendig. Det var en episode på Svalbard, hvor vi var i en gummibåt da været slo om og bølgene ble litt høye. Jeg var sammen med den lille datteren min. Da var jeg ikke redd for meg selv, men mer bekymret for barnet jeg hadde med meg. Men min mann kjørte båten og det gikk greit. Ting pleier jo å gå greit, konkluderer Susan Barr.

Ingvill (17 måneder) og Susan ved hytta Texas Bar i Liefdefjorden på Svalbard i 1982. Foto: privat

Klimaendringer

Det er i Arktis vi finner flest kulturminner, og da særlig på Svalbard og Jan Mayen. Men Barr har også vært involvert i arbeidet med kulturminner på Grønland, på Frans Josef Land, i Alaska og i Canada. Hun har i tillegg god kontroll på kulturminnene i Antarktis. De senere årene har hun vært særlig opptatt av et dokumentasjons- og istandsettingsprosjekt av kulturminner fra hvalfangsteventyret på øya Syd-Georgia i Sørishavet. Gjennom snart 40 år på reise i polare strøk, har hun også vært vitne til hvordan polarområdene blir stadig varmere.

– Da jeg var i Ny-Ålesund i oktober i år, var det et regnvær jeg aldri har opplevd maken til på Svalbard. Jeg ble virkelig skremt av at man kunne oppleve slike forhold 14. oktober. Det skal jo være kaldt og snø på den tiden, sier Susan Barr.

Erosjon har vi alltid hatt på øyer som Svalbard og særlig vulkanske Jan Mayen. Men når havisen forsvinner og klimaendringene gir mer bølger om sommeren, spiser bølgene seg innover land i rekordtempo. I tillegg gjør varmere og fuktigere klima at bygninger og anlegg forvitrer eller råtner raskere.

– Erosjon vil være en stor utfordring i årene som kommer. Vi kan ikke flytte på alt og heller ikke sikre alt. Vi blir nødt til å prioritere og deretter dokumentere mange kulturminner godt, slik at vi vet hva som blir borte. Når det gjelder de hyttene eller bygningene vi velger å bevare, blir vi etter hvert nødt til å bytte ut mer materiale enn før. Det vi til slutt sitter igjen med, vil være en veldig god etterlikning, der mye originalt er borte, forteller Barr.

Susan Barr er også opptatt av at vi må finne måter å håndtere turismen til miljøer som er sårbare, både hva miljø og kulturminner angår.

– Jeg mener at man må tørre å velge enkelte områder hvor natur og kulturminner får stå mer urørt, og så styre turiststrøm-

Bøker av Susan Barr

Susan Barr har gjennom karrieren skrevet utallige artikler og bidrag til ulike oppslagsverk og leksika. I tillegg har hun skrevet en rekke bøker om polare strøk. For de som ønsker å lese mer om kulturminner og heltedåder i polare strøk, her er et utvalg bøker ført i pennen av Susan Barr:

1987: Norway's Polar Territories. Aschehoug. Selges på Fram Museum, Oslo.

1991/2015: Jan Mayen. Norges utpost i vest. Øyas historie gjennom 1500 år. Schibsted. 3. opplag Kolofon 2015.

1994: Ivar Fosheim: Storvilt, is og nytt land. Fosheims dagbøker redigert av Susan Barr. Aschehoug. Selges på Fram Museum, Oslo.

1995: Franz Josef Land. (Red. samt forfatter av kap. The history of western activity in Franz Josef Land. I: Norsk Polarinstitutt Polarhåndbok nr.8.

1996: Fram mot Nordpolen. En 100-års bragd. Fram-ferden 1893-1896. Schibsteds forlag.

2003: Norway – A consistent polar nation? Analysis of an image seen through the history of the Norwegian Polar Institute. Kolofon, Høvik. Nytt opplag Fram Museum 2012.

2005: Roald Amundsen. Tidenes polfarer. J.M. Stenersens forlag. Intro av Jon Ove Ekeberg.

2010: The history of the IPYs. From Pole to Pole Vol.1. Springer forlag. Redaktør og medforfatter m/C. Lüdecke.

2012: Ernest Mansfield (1862-1924) «Gold- or I'm a Dutchman». Akademika forlag, Trondheim. Medforfatter sammen med David Newman and Greg Nesteroff.

Svalbard

ANTARKTIS: Susan Barr vasker håret under en ekspedisjon i Dronning Maud Land i 1990. Ren og pen må man være, selv om man får istapper i håret. Foto: privat

men andre steder. På den måten sparer vi noe som senere generasjoner kan få glede av å oppleve, sier hun.

Gjennomslag for polare kulturminner

Nå som Susan Barr går av med pensjon fra Riksantikvaren, er det jo naturlig å oppsummere litt. Er det noe hun er ekstra stolt av å ha fått til?

– Jeg sitter i styret for Forskningsrådets polarprogram. Her har jeg fått gjennomslag for at forskning på polare kulturminner står som fast punkt i strategien for Antarktis og Arktis, forteller Susan Barr. Hun var også ansvarlig for å redde Svalbards eldste store trehus fra forfall. Svenskhuset fra 1872 står på Kapp Thorsden og hadde store hull i tak og vegger før Barr fikk det restaurert i 1982.

– «Den gamle sykehustrappen» i Longyearbyen, hvor solfesten feires hvert år, ble gjenreist som kopi på mitt initiativ i 1993. Det var et morsomt kulturminnetiltak som mange har glede av i dag, sier hun.

Men Susan Barr har også fått satt lærdom og viktige erfaringer fra Svalbard ut i livet på andre siden av kloden.

– Jeg sitter også i «South Georgia heritage advisory panel». Her har jeg bidratt med tankegangen fra bevaringsarbeidet på Svalbard, med en tredeling

av kulturminnene, sier hun og forklarer at forvaltningen på Svalbard tar utgangspunkt i at ikke alle kulturminnene skal få løpende vedlikehold. Kulturminnene er derfor delt inn i tre kategorier som håndteres på tre forskjellige måter: bevaring og restaurering, mindre tiltak for bremsing av forfall, og dokumentasjon uten videre inngripen i forfall. På Syd-Georgia har de også hatt stor nytte av Susan Barrs erfaring med forvaltning av kulturminner etter svalbardmiljøloven, og innfører nå mange liknende bestemmelser for forvaltningen av kulturminner der.

Susan Barr reiser til Ny-Ålesund i desember, og Island i januar. Det er ikke mye som minner om pensjonisttilværelse her.

Liten introduksjon til polare kulturminner

I polare strøk finnes det mange nok kulturminner til å fylle flere hyllemeter med bøker. I resten av denne artikkelen skal vi forsøke å fortelle litt om noen ganske få av disse. Kulturminnene befinner seg på steder hvor Susan Barr har tilbragt mye tid. Hennes kunnskap om disse og mange andre polare kulturminner gir innblikk i en fascinerende verden av eventyrere, forretningsmenn og helter!

Nederlenderen Willem Barentsz oppdaget Svalbard i 1596. Han kalte landet Spitsbergen, inspirert av de spisse fjellene. Først da engelskmannen Henry Hudson kom til Svalbard i 1607, ble man oppmerksom på fangstmulighetene. I de neste årene blomstret det opp en livlig fangstvirksomhet, og etter hvalfangerne kom pelsjegerne. Russiske pelsjegere overvintret på Svalbard fra 1715, men deres fangstvirksomhet ebbet ut rundt 1850. Norske selfangstskuter og overvintringsekspedisjoner fortsatte imidlertid fangstvirksomheten. De første norske fangstekspedisjonene kom til Svalbard omkring 1790.

Da den regulære kulldriften tok til omkring 1905, ble suverenitetsspørsmålet aktuelt. Den 9. februar 1920 ble suvereniteten over Svalbard tilkjent Norge.

Det finnes en rekke kulturminner fra mange nasjoner over hele Svalbard, som forteller om alt fra hvalfangst og isbjørnjakt, utvinning av kull og mineraler, til forsknings- og polferder. Svalbard har også trukket til seg en rekke eventyrere. Noen av disse kom fra det i live, med spennende historier å fortelle. Andre var ikke fullt så heldige.

Susan Barr og riksantikvar Jørn Holme diskuterer bevaring av taubanebucker. Longyearbyen i bakgrunnen. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Er det mulig å få ny bruk i den gamle kraftstasjonen? Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Longyearbyen

Longyearbyen ligger innerst i Adventfjorden på øya Spitsbergen. Den lille byen er også norsk administrasjonssenter. Bebyggelsen og gruveanleggene der ble anlagt av John Munroe Longyear i 1906, med gruveselskapet Arctic Coal Company. Ti år senere, i 1916, kjøpte Store Norske Spitsbergen Kulkompani opp både by og gruver.

Taubanebukkene og Taubanesentralen er byens særegne blikkfang. Taubanebukkene er, i likhet med mange andre trekonstruksjoner, mer utsatt for råte i et mildere og fuktigere klima. Disse fredete kulturminnene er ikoniske, men forfaller raskt i et varmere klima.

Den gamle kraftstasjonen i Longyear-

byen er fredet og et godt eksempel på hvor komplekst og kostbart det er å ta vare på store industrianlegg. Arkitektstudenter har nå laget mulighetsstudier for ny bruk og transformasjon av kraftstasjonen.

Smeerenburgfjorden

Den internasjonale hvalfangsten som foregikk på 16- og 1700-tallet var motivert av gode priser på spekkolje og hvalbarder. På det meste var det omkring 300 hvalfangerskuter i Svalbards farvann.

Smeerenburgfjorden var i flere tiår et mekka for hvalfangst. I fjorden finner vi viktige kulturminner både på Smeerenburg, Likneset og Virgohamna. Alle tre steder har ferdselsrestriksjoner, både på grunn av sårbart miljø og dyreliv, og kulturminner.

SMEERENBURG

Smeerenburg betyr spekkbyen, og hvalfangststasjonen på stedet var hovedbasen for nederlandsk hvalfangst på 1600-tallet. Farvannet var godt egnet som ankringsplass for hvalfangstskipene og hvalen trakk inn i fjordene i stort antall. Grunnleggeren av Smeerenburg var Amsterdam handelskammer. I velmaktsdagene sto det syv doble og en enkel spekkovn langs stranden, med flere bygninger bak hver av disse. Spekket ble kokt til olje, og deretter tappet på tønner og fat og plassert i skipet som skulle frakte det hjem. Det er regnet ut at omkring 200 mann arbeidet på land om sommeren i Smeerenburg, før byen ble forlatt rundt 1660.

Hvalfangst var risikofylt. Fangstmennene hadde åpne robåter, slupper, som var bemannet med seks mann. Kampen

SMEERENBURG: De runde formasjonene er restene etter fundamentene til de store grytene hvor man kokte hvalspekket. Når det kokte over, blandet hvaloljen seg med sanden og laget en masse som var hard som betong. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

mot naturkreftene og hvalens styrke var brutal. Dette var en ren utmattelseskrig, og mange menneskeliv gikk også tapt.

LIKNESET

Det var ikke bare selve hvalfangsten som var farlig. Vi vet i dag om over 800 hvalfangergraver på Svalbard, og veldig mange av hvalfangerne døde av skjorbuk, mangel på C-vitamin. På Likneset ligger det 230 graver fra 1600- og 1700-tallet. Gravene innerst på neset er de eldste. De ytterst mot havet er de yngste, fra tidlig på 1700-tallet. Siden døden var en velkjent gjest, ble det alltid fraktet materialer til kister med på reisen nordover. De fleste som er gravlagt på Likneset er trolig nederlandske eller britiske. I sommer ga

Riksantikvaren dispensasjon for arkeologisk utgraving av tre hvalfangergraver på Likneset. Gravene sto i fare for å rase ut i havet på grunn av erosjon.

VIRGOHAMNA

I Virgohamna finner vi spor etter hvalfangeres aktivitet på 1600-tallet og baser etter flere polfarere på slutten av 1800-tallet. Her finnes restene etter huset til engelskmannen Arnold Pike, som overvintret på stranden her i 1888. Pike satte opp sitt prefabrikkerte hus på tuftene av det nederlandske hvalkokeriet «Harlinger kokerij» fra 1640-tallet. Huset ble senere bruk av både Walter Wellman og Salomon August Andrée. I 1897 brukte Andrée stedet som startpunkt for sin ballongferd mot Nordpolen. Ferden startet 11. juli, men endte nordover på isen bare to dager senere. I tre måneder forsøkte Andrée og hans to besetningsmedlemmer å komme seg sørover igjen over havisen. Etter tre måneder endte de sine liv på Kvitøya. Tidlig på 1900-tallet gjorde den amerikanske polfareren Walter Wellman flere forsøk på å nå Nordpolen, blant annet med luftskip fra Virgohamna. Han lyktes aldri, men slapp likevel fra eventyrene med livet i behold.

I Virgohamna finner vi i dag rester etter ballonghus og gassanlegg, luftskiphanger, rustne bensinfat og annet jernskrap. Mange vil nok kunne kalle kulturminnene

◀ **LIKNESET:** Tre hvalfangergraver var nesten rast i havet på grunn av erosjon. Her er graven, med kiste, fjernet av arkeologene. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

◀ **LIKNESET:** De gamle kistene er gravd ut hele og fraktes inni nye, midlertidige kister med helikopter til Svalbard museum i Longyearbyen. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

▼ **LIKNESET:** Riksantikvar Jørn Holme og fagdirektør Susan Barr kom til Likneset på utgravingsprosjektets siste dag. I gamle beretninger sies det at hvalfangerne ble gravlagt så dypt som permafrosten tillot. Sysselmannens arkeolog, Snorre Haukalid, forteller at arkeologene har gravd et prøvehull for å se hvor langt ned permafrosten lå denne sommeren. Skremmende nok fant de ingen tegn til permafrost. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

som ligger her for skrot, og flere har allerede sagt det offentlig. Men dette kaoset av rust og treverk, råtnete rep og morkne tøyfiller, vaiervaser og skjeve tønner er kulturminner. Det er satt opp en informasjonsmonter på stedet, men mer utfyllende informasjon er nødvendig for å få en forståelse av kulturminnene her.

Ferdsel på Virgoamna overstiger lett området's tålegrense, og Riksantikvarens fagdirektør Susan Barr har foreslått at det bygges en opphøyet gangvei for å skåne kulturminnene fra turisttråkk. Dette ville eventuelt vært et uvanlig tiltak på Svalbard.

VIRGOHAMNA: Rester etter ekspedisjoner, inkludert mange bensinfat. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

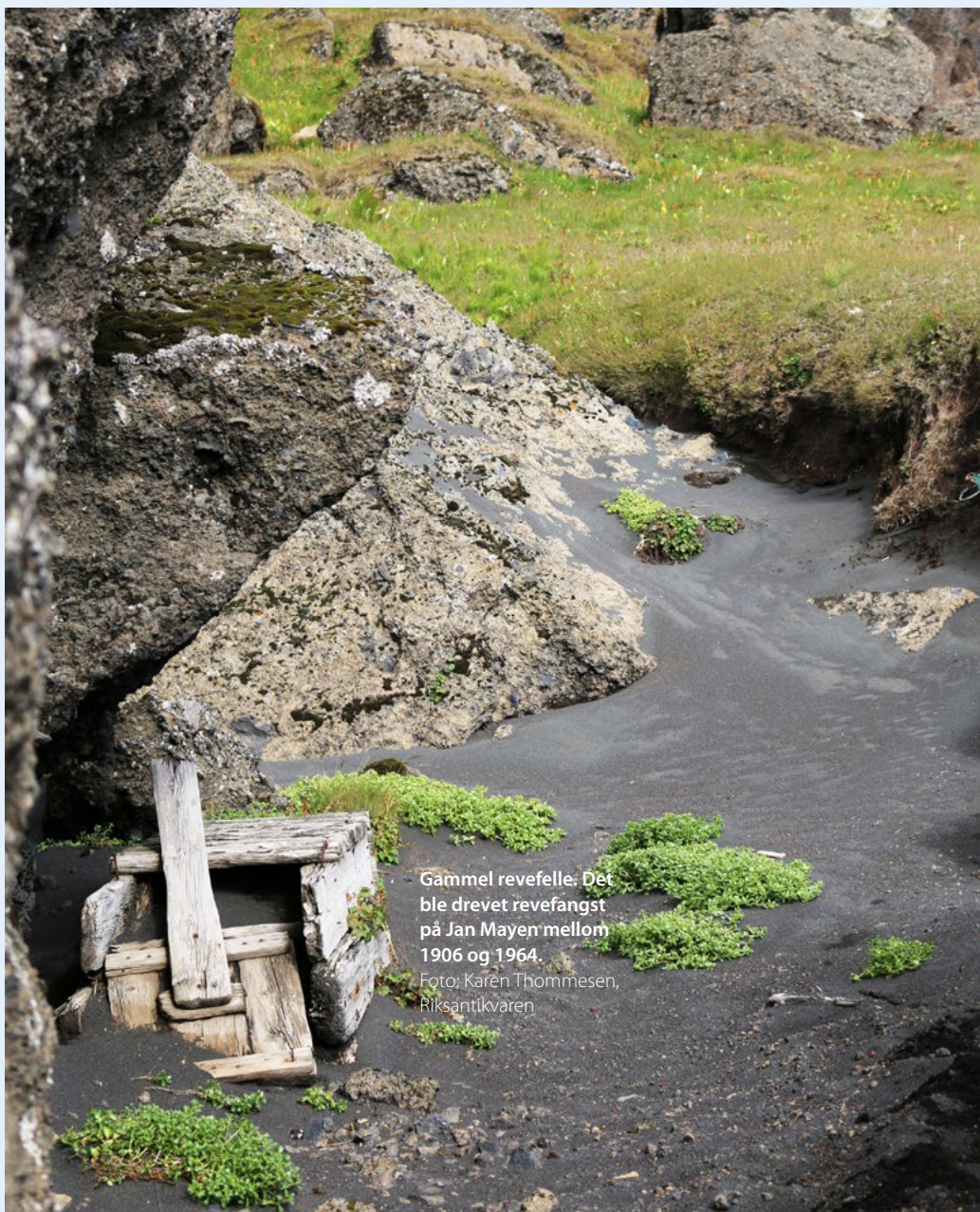
Jan Mayen

▲ Andersenhytta er den eldste fangsthytta på Jan Mayen, bygget i 1908 av tømmerstokker lagt opp mot en mønsås i pyramideform. I 2008 var denne såpass forfallen at restaurering hadde betydd nybygging. Susan Barr bestemte seg derfor for å lage en rekonstruksjon i nærheten for å vise hvordan hytta opprinnelig hadde vært. Hytta har fått navn etter henne, og kalles i dag for Susabu. Det er flere som har overnattet i nybygget, som gir godt ly for vær og vind. Etter byggingen i 2008 ble det lagt igjen en flaske Konjakk innerst i hytta. Sist Susan Barr sjekket var det litt igjen! Foto: Karen Thommesen, Riksantikvaren

På øya Jan Mayen, Norges utpost i vest, finner vi flere kulturminner. Det er avstanden fra fastlandet og få muligheter for transport som i all hovedsak gjør at restaureringsarbeider på Jan Mayen tar tid. Øya Jan Mayen ligger 70° nord, og så langt vest at den er nærmere Grønland enn Norge. I tillegg til en forsyningsbåt, går det årlig noen få av Forsvarets Hercules-fly til Jan Mayen. Her er det mannskap og forsyninger som har førsteprioritet, men det hender at Riksantikvaren får sendt opp en håndverker og litt byggematerialer.

Erosjon vil alltid forekomme, og særlig på en vulkansk øy som Jan Mayen. Men etter at sjøisen rundt øya er blitt borte på grunn av varmere klima, er kysten enda mer utsatt for erosjon. Dette har stor betydning for bevaringen av kulturminner på øya.

Gammel revefelle. Det ble drevet revefangst på Jan Mayen mellom 1906 og 1964.

Foto: Karen Thommesen, Riksantikvaren

Eldste, gamle og nye «Metten»

Da Jan Mayen naturreservat ble opprettet i 2010, ble «Gamle Metten» fredet. Anlegget fra 1949 ble bygget som erstatning for den første meteorologiske stasjonen på øya, «Eldste Metten» fra 1921. Mannskapet på «Gamle Metten», mellom åtte og ti i tallet, ble om sommeren satt i land fra en ishavsskute med minst ett års forsyninger. Året etter ble de avløst. «Gamle Metten» ble fraflyttet i 1962 og erstattet av «Nye Metten». Den nye stasjonen ble bygget i nærheten av Forsvarets stasjon på Jan Mayen.

Gamle Metten består av flere bygninger. Gamle Metten var i drift fra 1949 til 1962 og er i dag fredet. Flere av Gamle Mettens bygninger er blitt eller vil bli satt i stand.
Foto: Karen Thommesen, Riksantikvaren

▲ Toppen av taubanen fra stranden til «Gamle Metten», fotografert i 1983 og 2016. Men den gamle taubanen står nå på et svært erosjonsutsatt punkt og vil ikke bli istandsatt. Den vil trolig rase i havet om ikke altfor mange år. Foto: Susan Barr og Karen Thommesen, Riksantikvaren

▼ I Kvalrossbukta finner vi rester etter nederlandsk hvalfangst helt fra 1600-tallet. Erosjon og tidens tann har fjernet de fleste av sporene fra denne aktiviteten. Med varmere klima har erosjonen virkelig satt fart. Dette førte blant annet til at man i 2014 flyttet en minnestein over avdøde hvalfangere til et tryggere sted. I 1930, da minnesteinen ble plassert i bukta, sto den 80 meter fra sjøen. I 2014, rett før den ble flyttet, var avstanden til sjøen 21 meter. Her ser vi bilder fra Kvalrossbukta tatt i 1980 og i 2014. Store deler av landmassene langs sjøen er blitt borte siden 1980. Foto: Susan Barr

Antarktis

I Antarktis, som mange forbinder med Sydpolen, er kulturminnene underlagt vern etter internasjonalt anerkjente Antarktis-traktaten. Traktaten sikrer at kulturminner eldre enn 1957 ikke skal forstyrres før eventuelle kulturminneverdier er fastslått og tatt hånd om.

I Antarktis er ni norske kulturminner fredet. I tillegg til Amundsens telt, frosset ned i isen, finner vi kulturminner etter mange andre norske heltedåder. Carsten E. Borchgrevink var den første som overvintret på land i Antarktis. To hytter reist i februar 1899 står igjen for å minne oss om denne bragden. Hyttene ble prefabrikert på Strømmen Trævarefabrik utenfor Oslo. Med på samme ekspedisjon var også zoolog Nicolai Hanson. For den unge biologen ble denne reisen også hans

Grytviken på Syd-Georgia, da det fremdeles var aktivitet der. Foto: Hvalfangstmuseets fotoarkiv

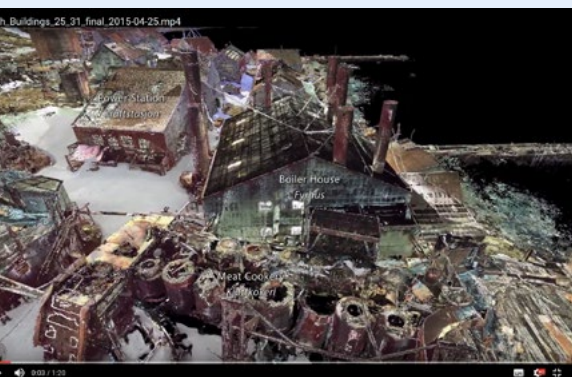
siste. Graven hans står der fremdeles, til minne om det første mennesket som ble gravlagt i Antarktis.

Hvalfanger og sørhavsfarer Carl A. Larsens steinhytte ble bygget i februar

1903, da skuta «Antarctic» ble skrudd fast i isen. Larsen og hele hans mannskap, untatt én, overlevde overvintringen. Steinhytta er i dag et vitne om kreativitet, utholdenhet og utrolig livsvilje.

Leith Harbour på Syd-Georgia i 2015. Foto: Susan Barr

3D-skanning av Leith Harbour på Syd-Georgia. På denne måten har vi nå et svært detaljert arkiv over bygningene og miljøene inn- og utvendig som viser hvordan tilstanden er i dag. I tillegg settes enkelte bygninger og anlegg i stand. Arbeidet er finansiert av norske myndigheter, gjennom Utenriksdepartementet, og britiske myndigheter.

Syd-Georgia

I første halvdel av 1900-tallet dro nordmenn, hovedsakelig fra Vestfold, avgårde for å fange hval i Sørishavet. Mange fant sin arbeidsplass på den britiske øya Syd-Georgia. Hvalfangsten ga store inntekter og la mye av grunnlaget for at Norge ble en polar stormakt. Den sterke norske tilstedeværelsen i Antarktis var også avgjørende for Norges territoriale krav i området. Hvalfangstredere og konsul Lars Christensen fra Sandefjord sendte hele ni ekspedisjoner på forskningsoppdrag i Antarktis. Tre områder, Bouvetøya, Peter I øy og Dronning Maud Land, ble annektert som en følge av dette.

På øya Syd-Georgia var det i flere tiår

hektisk aktivitet på grunn av hvalfangst. Hvalene ble brakt inn til landstasjonene på øya, hvor industrianlegg sto klare for å gjøre om de svære havdyrene til olje og guano (gjødsel). Stasjonene var eid av blant annet argentinske og britiske selskaper, men det var i stor grad norsk arbeidskraft involvert i fangsten. Det var i stor grad også norske trebygninger som ble reist blant kjeler og ror.

På Syd-Georgia har en stor kartlegging av hvalfangststasjonene blitt gjennomført de siste åra. Dette har blant annet skjedd med 3D laserskanning av bygninger, installasjoner og båter.

Kilder:

Jan Mayen av Susan Barr. «Norges utpost i vest. Øyas historie gjennom 1500 år». Utgitt av Schibsted. 1991. 3. utgave Kolofon 2015

Smeerenburg Gravneset, av Kristin Prestvold. «Europas første «oljeeventyr». Utgitt av Sysselmannen på Svalbard. Andre utgave. Copyright Norsk Polarinstitutt.

Virgohamna, av Hein B. Bjerck og Leif Johnny Johannessen. «I luften mot Nordpolen». Utgitt av Sysselmannen på Svalbard. 1999.

Norsk polarinstitutt: www.npolar.no

www.snl.no

www.wikipedia.no

Når nye bygninger skal tilpasses byveven gir det både muligheter og utfordringer.
Flyfoto: Terje Løchen/Aspelin Ramm

– Kontraster og historie skaper gode bymiljøer

– Tjuvholmen og Vulkan med Mathallen i Oslo er kanskje de utbyggingsprosjektene vi er mest kjent for, og begge områdene er blitt veldig fine. Men Tjuvholmen hadde blitt enda finere hvis vi kunne tatt vare på noen gamle bygninger der, sier Sverre Landmark i Aspelin Ramm.

AV BJARNE RØSJØ

Aspelin Ramm er en stor by- og eiendomsutvikler med basis i Oslo, og har i mange prosjekter markert at de er opptatt av å integrere eldre bygninger i nye prosjekter. Det mest kjente eksemplet er Mathallen i Oslo, en tidligere industrihall som nå er et moderne matmarked med over 30 matbutikker, serveringssteder og andre bedrifter.

– Vi mener at bygningsarven er et viktig bidrag når vi skal skape gode bymiljøer, sier markedsdirektør Sverre Landmark i Aspelin Ramm, og fortsetter:

– Mathallen og området som tidligere tilhørte Vulkan Jernstøberi ved Akers-

elva er preget av mye bygningsarv, og nettopp det er en viktig grunn til at folk kommer dit. Det er blitt veldig fint også for eksempel på Tjuvholmen, men der er nesten alt nytt, slik at området mangler de historiefortellende og kontrasterende elementene. Men så er det jo også bygget i vannet, det meste. Vi tok vare på det som var igjen av kaikanter og dokker og sånne ting, men vi skulle gjerne også hatt noen bygninger som kunne vært med på å gi området en tidsdybde, sier Landmark.

Flere får oppleve bygningsarven

Aspelin Ramm sto også bak ombyggingen av Standard Telefon og Kabelfabriks

gamle administrasjonsbygning på Økern i Oslo. Kontorbygget i «brutalistisk» naturbetong sto ferdig i 1968, men i 2007 gjenoppstod bygningen som Quality Hotel 33. Ombyggingen var så vellykket at hotellet ble tildelt Olavsrosa – et kvalitetsmerke tildelt av stiftelsen Norsk Kulturarv.

– Det som nå er Mathallen rommet kanskje 200 arbeidsplasser den gangen det var industri der, men nå kommer det 30 000 mennesker hver uke. Quality Hotel 33 rommet ca. 400 arbeidsplasser mens det var et kontorbygg, men nå er det kanskje 60 000 mennesker innom i løpet av et år. Det betyr at alle disse får anledning til å oppleve Erling Viksjøs monumentale arkitektur fra innsiden, hvor den gjør aller mest inntrykk. Hvis du synes det er viktig at bygningsarven skal skinne og bli opplevd av mange mennesker, er denne formen for nybruk en fantastisk strategi, sier Landmark.

Mathallen/Vulkan.
Foto: Finn Ståle Felberg/
Aspelin Ramm

Imponert av Tjuvholmen, sjarmert av Grünerløkka

Sverre Landmark tar ofte med seg utenlandske journalister på omvisning i Oslo, og de setter som regel mest pris på de «rufsete» områdene.

– De lar seg imponere av Bjørvika, Operaen og Tjuvholmen, men det er krinklene og krokene og Brenneriveien og Grünerløkka de blir sjarmert av. Det er blandingen og kontrastene som gjør inntrykk, fastslår Landmark – og tilføyer at de antikvariske myndighetene har en viktig rolle å spille.

– Det er i praksis reguleringsmyndighetene og de antikvariske myndighetene som bestemmer hva en eiendom kan brukes til, og dermed bestemmer de også hva den er verdt. Da kan ikke en privat utbygger som har kjøpt et område i en konkurranse som bare handlet om pris begynne å verne på egen hånd, for det vil alltid være mer lønnsomt å rive alt og bygge helt nytt. Det er også viktig at myndighetene ikke blir «kontoret for gamle ting». De antikvariske myndigheter må løfte blikket i erkjennelsen av at byer alltid har endret seg. Om noen år er det nybyggene fra 2016 som skal reguleres om – til bevaring. Dette må være ambisjonen for eksempel for de nye bygningene som skal tilføyes i områder som Kvadraturen i Oslo, mener Landmark.

Gamle Lillo gård sjarmerer

Også OBOS og boligutvikleren Eiendomsplan AS har positive erfaringer med integrering av eldre bygninger, nærmere bestemt på Lillo gård i Oslo. – Vi har opplevd mange ganger at potensielle kjøpere kommer inn på gårdstunet og ser de vernede bygningene, og så sier de spontant at «Oi, her vil jeg bo». Det sier de før de vet noe om leilighetene vi skal

bygge! forteller partner Jørn P. Wollebakk i Eiendomsplan Management. Eiendomsplan AS finner og utvikler boligprosjekter sammen med OBOS og andre boligutviklere.

Lillo gård i Nydalen har i mange år vært gjemt bak kontorbygg og gjerder, men nå skal gården bli hovedattraksjon i et nytt boligprosjekt som rommer 440 OBOS-leiligheter når det står ferdig. De gamle gårdsbygningene er restaurert og bevart som kulturminner.

– Jeg har flere ganger gått bort til folk som har kommet med den «Oi-reaksjonen», og spurt hva de reagerte positivt på. Da svarer de som regel at de liker tanken på å bo i nærheten av en slik perle. De tenker også at det er en sammenheng mellom det de opplever når de kommer inn på tunet, og hvordan det blir å bo i de ferdige boligene. Det skal det også bli! forteller Wollebakk.

Røtter til steinalderen

Lillo gård ble etablert på 1600-tallet, men bosettingen i området har røtter helt tilbake til steinalderen. Eiendomsplan har lagt mye ressurser i å utforme nybyggene på en måte som harmonerer med de gamle gårdsbygningene.

– Alle nye bygninger som vender mot gården blir utformet på en måte som er tilpasset gårdens uttrykk og historie. Vi har faktisk gått så langt at Hus 4 står i «fotavtrykket» til en gammel låve som stod der, og huset skal få en bordkledning som etterlikner en låve, forteller Wollebakk.

Den gamle kårboligen brukes i dag som visnings- og informasjonssenter. Wollebakk ser for seg at det vil passe godt med et gårdsbakeri når prosjektet er ferdig utbygd.

– I det praktfulle hovedbygget er det

ingen aktivitet i dag, og der kunne man jo i prinsippet tenkt seg for eksempel et grendesenter. Men vi ønsker heller å etablere for eksempel en restaurant som kan bli et tilbud til hele byens befolkning, sier han.

– Vi er gode på å bygge boliger, men dette er kanskje den største enkeltutfordringen vi har hatt noen gang. Delvis fordi det er et veldig stort prosjekt, og delvis fordi prosjektet også omfatter en vernet gård og ca. 5000 kvm næringsarealer. Her var det altså mange hensyn å ta, tilføyer han.

Uvant for OBOS

Kommunikasjonsdirektør Åge Pettersen i OBOS forteller at det generelt er lite aktuelt å prioritere denne typen prosjekter, fordi det er vanskelig og tidkrevende å bygge om eldre bygg til boliger.

– Det blir som å rive og bygge nytt,

samtidig som vi må leve med lite hensiktsmessige planløsninger og bindinger. Likevel er Lillo Gård et godt eksempel på at det er viktig å kunne bevare enkeltbygg i et område som kan bidra til å skape et spennende miljø og tilføre andre kvaliteter i et område som ellers preges av nye bygg, sier Pettersen til Alle Tiders.

Innflyttingen ved Lillo gård er planlagt fra 2. halvår 2019.

Hotell 33. Foto: Finn Ståle Felberg/Aspelin Ramm

Obos bygger nytt rundt gamle Lillo gård i Nydalen i Oslo. Illustrasjon: Oxivisuals

Bystrategi

Stortingsmelding nr. 35 *Framtid med fotfeste* (2012-2013) fremhever at kulturminner er en del av kvaliteten, attraktiviteten og kontinuiteten i byene, men at dette er miljøer som er i stor endring. Det er store nasjonale interesser knyttet til byene og særlig til bysentrene som er eldre enn 1945. Riksantikvaren lager for tiden en bystrategi: *Strategi for forvaltning av kulturarv i by*, som skal være ferdig innen utgangen av 2016.

Den inneholder Riksantikvarens strategiske mål, delstrategier, anbefalinger og forslag til tiltak hva gjelder forvaltning av kulturarv i by. Føringerne i strategien er ikke statlige retningslinjer for forvaltningen, men et dokument hvor direktoratet tidlig og tydelig signaliserer hva vi anbefaler som gode grep for å sikre kulturminneinteressene som knytter seg til byene. Strategien har vært et bredt samarbeid mellom mange statlige, private og politiske aktører.

– Middelderbygningene våre er unike

De norske tømmerbygningene fra middelalderen er unike i internasjonal sammenheng. Vi har nemlig klart å bevare hele 250 bygg fra den perioden – mer enn i noe annet land – og det aller mest interessante er at mange er fra tiden før Svartedauden.

AV BJARNE RØSJØ

Seniorrådgiver Kjell Andresen hos Riksantikvaren er på farten ca. 40 dager hvert år, for å følge med på hvordan det står til med det som kalles de *profane* middelalderbygningene våre.

– Det er bevart ca. 250 slike ikke-kirkelige middelalderbygninger, som er mitt ansvarsområde. Det dreier seg nesten utelukkende om landbruksbebyggelse, nærmere bestemt loft, stabbur, løer og røykstuer oppført i laftet tømmer. Det store antallet bevarte bygninger av denne typen er unikt for Norge, og det er jo et godt argument for å ta vare på dem, forteller Andresen.

I Norge er det bevart flere middelalderbygninger enn for eksempel i Sverige (som har ca. 200 slike bygninger), men det viktigste er kanskje at svært mange av de bevarte bygningene i Norge er fra tiden før Svartedauden på midten av 1300-tallet. I Sverige er det omvendt: Det meste som er bevart der er yngre og fra tiden etter Svartedauden.

– I Danmark skal det ikke være bevart tømmerbygninger fra middelalderen i det hele tatt, og lenger sør i Europa er bygningene mest i stein. I Norge har vi derfor en helt unik dokumentasjon av historiske byggeskikker i tømmer, sier Andresen.

Trues av brann, råte og sammenrasing

De eldste dokumenterte middelalderbygningene våre er fra 1160-tallet, og Andresen holder oppsyn med alt som er bygd fram til 1537. Da kom nemlig reformasjonen til Norge og markerte slutten på middelalderen.

Kjell Andresen har to hovedoppgaver når han er på farten for Riksantikvaren. Den ene oppgaven er å registrere bygningenes tilstand på nytt, for dette bør gjøres med maksimalt ti års mellomrom. Den andre oppgaven er å følge opp istandsettinger som Riksantikvaren har gitt tilskudd til.

Andresen rekker som regel å undersøke tre bygninger hver dag. Deretter bruker han ettermiddagen og kvelden til å legge inn saksopplysninger og bilder med søkeord i Askeladden, som er Riksantikvarens offisielle database over fredede kulturminner og kulturmiljøer i Norge. Jo bedre

▲ Kjell Andresens utstyr når han tilstandsregistrerer bygninger. Kniv og lommelykt er viktigst. Men tommestokk, fuktmåler og laftepirkeren (som han har konstruert selv) kommer også godt med. Foto: Anders Amlø, Riksantikvaren

► Kjell Andresen jakter på råte, med kniv. Foto: Anders Amlø, Riksantikvaren

◀ Tveitloftet på Folkemuseet i Oslo ble satt i stand i 1994. I 2008 ble det oppdaget råte på taket av loftet, i torvhaldstokkene. Stokkene har siden blitt skiftet ut og Kjell Andresen er tilbake for å undersøke tilstanden på loftet som ble bygget i tiden før svartedauden. Foto: Anders Amlø, Riksantikvaren

den databasen er, desto sikrere er vi på at kulturminner blir reddet i tide.

– De gamle bygningene har varierende tilstand. Noen har behov for større reparasjoner, andre har behov for mindre, mens atter andre trenger vanlig vedlikehold. De største truslene er brann, råte og dårlige fundamenter som kan føre til at bygningen raser sammen, forteller han.

Eiere tar bedre vare på husene

Kjell Andresen reiser spesielt ofte til Numedal, Setesdal og Telemark, som har ca. 165 av de 250 middelalderbygningene. Forskeren Arne Berg, som har utgitt et seksbindsverk om norske middelalderhus, mener at det store antallet bevarte bygninger akkurat her skyldes at området hadde mange selveiende bønder. I andre strøk av landet har det i større grad vært store jord- og skogeiere som har forpaktet bort eiendommene, og ifølge Berg er eiere generelt flinkere til å ta vare på husene enn de som er leiere eller forpaktere.

– Den teorien har nok mye for seg, og jeg merker den dag i dag at eierne ofte er veldig stolte av bygningene de forvalter for ettertiden. Men det er litt varierende holdninger til i hvilken grad de ønsker å bidra med egne midler til reparasjoner. Det normale er at Riksantikvaren finansierer 80 prosent av reparasjonskostnadene, men det blir jo uansett kostbart for en bonde som må reparere en middelalder-

låve for kanskje to millioner kroner. Disse bygningene er for øvrig ikke veldig praktiske og økonomiske for de som driver et moderne landbruk, sier Andresen.

Lafteteknikken kan avsløre epoken

Kjell Andresen kan ofte avgjøre med et blikk om en bygning kan stamme fra middelalderen. Tømmerprofilene og beitskiene – de solide stokkene som rammer inn døråpningen og hindrer lafestokkene i å vri seg – hadde ofte en karakterisk dekor på den tiden. Han kan også se etter det såkalte findalslaftet, som gikk ut av bruk omkring Svartedauden. Hvis han er i tvil om lafteteknikken, tar han fram et hjemmelagd verktøy bestående av en plastposeklype fra Nille og en halvmeterlang, tynn stålstring fra en kloakkstakefjær – den kan han skyve inn mellom stokkene i laftet for å utforske de skjulte delene av lafteverket.

– Men den viktigste aldersbestemmelsen skjer ved å se på årringene. Det er jo slik at årringenes bredde varierer fra år til år. Ved å se på breddevariasjonen er det mulig å finne ut når treet vokste, hvor gammelt det var da det ble hogd, og når det ble hogd. Til det siste er vi avhengige av at årringsprøven har med seg den ytterste årringen der barken satt. Da kan vi regne med at bygningen er oppført noen få år etter det årstallet som markeres av den ytterste årringen, forteller Andresen.

Kulturminnevernets EU-kontroll

Kjell Andresen regner med at Riksantikvaren har oversikt over de aller fleste middelalderbygningene, men fra tid til annen blir det oppdaget nye.

– Så sent som i forrige uke fikk jeg beskjed om et mulig middelalderbygg i Setesdal, og nå skal det årringdateres. Hvis du mistenker at du har kommet over et uregistrert middelalderhus, kan du ringe meg eller fylkeskommunen. Men du kan jo først sjekke på nettstedet som heter Kulturminnesøk, der finner du nemlig en oversikt over alle kulturminner i Norge. Det nettstedet er en publikumsvennlig «light-versjon» av nettstedet Askeladden, forteller han.

Kjell Andresen beskriver seg selv som en omreisende «kulturminnevernets EU-kontrollør». På vegne av Riksantikvaren utfører han en gratis EU-kontroll av middelalderbygningene, og så sender han en tilstandsrapport til eierne med beskrivelse av hva de bør utføre av vedlikehold, tilsyn og strakstiltak, mens utbedringstiltak krever søknad.

– Det blir mye bilkjøring, men den reisingen kan faktisk være en god opplevelse. Jeg sitter ofte bak rattet og gleder meg over hvor vakkert dette landet vårt er. Og for meg blir det enda vakrere på grunn av disse gamle bygningene, som er perler i kulturlandskapet vårt, sier Andresen.

Brannsikring av tette trehusmiljøer

Det er nærmere 200 verneverdige trehusmiljøer i Norge. Mange av disse er godt bevart og forteller viktige historier om norsk byggetradisjon og identitet. God brannsikring av trehusmiljøene er essensielt og i Kongsvinger har de tatt oppgaven på alvor.

AV EINAR KARLSEN, RIKSANTIKVAREN

Riksantikvaren har i de senere årene bistått kommunene i deres arbeid med brannsikring av tette trehusmiljøer. Det har blitt bevilget midler til dette arbeidet i to omganger. Først som del av regjeringens tiltakspakke i 2009. Fra og med 2014 har regjeringen årlig gitt midler til brannsikring av trehusmiljøene.

Direktoratet for samfunnssikkerhet og beredskap (DSB) og Riksantikvaren gjorde i 2005 et utvalg av nærmere 200 verneverdige tette trehusmiljøer, i samarbeid med lokale brannvesen og kulturminnemyndigheter. Hovedkriteriet for å komme med på lista over disse miljøene var at det skulle være minst 20 hus og mindre enn åtte meter mellom husene. De

fleste av disse trehusmiljøene ligger langs kysten, ett av unntakene er Øvrebyen i Kongsvinger.

Øvrebyens historie

Øvrebyen i Kongsvinger har en spennende historie. Danmark-Norges konflikt med Sverige på midten av 1600-tallet førte til at danskekongen anla en forsvarslinje mellom København og Trondheim. Som del av forsvarslinjen ble Kongsvinger festning anlagt i 1682, til forsvar av den viktige elveovergangen ved Glommakneet i Vinger. Samtidig ble Øvrebyen anlagt under festningen. Byen ble bygget etter en rettlinjet plan av Johan Caspar de Cicignon, som også stod bak byplanen for Trondheim. Opprinnelig var Øvrebyen en garnisonsby, men utviklet

seg på 1800-tallet til et handelssentrum og landets minste kjøpstad. I 1862 stod jernbanestasjonen på den andre siden av Glomma klar, noe som førte til en todeling av byen. Dette er sannsynligvis hovedårsaken til at Øvrebyen har bevart så mye av 1700- og 1800-tallsbebyggelsen. Øvrebyen ble regulert til bevaring etter plan- og bygningsloven i 1975, som et av de første stedene i landet.

Brannsikring i Øvrebyen

Øvrebyen i Kongsvinger har nå gjennomført et større prosjekt for å brannsikre den tette trehusbebyggelsen. I 2009 fikk kommunen støtte av Riksantikvaren til å utarbeide en brannsikringsplan og bedre vannforsyningen i området. I årene 2014-2016 ga Riksantikvaren tilskudd til et prosjekt med trådløse alarmanlegg i husene i Øvrebyen. Ved at kommunen påtok seg å sørge for drift av anleggene, var det mulig å få med seg alle eierne. Tidlig varsel til brannvesen er svært viktig for å unngå at en brann sprer seg i tett tre-

Mulig tilskudd fra Riksantikvaren i 2017

Riksantikvaren gir støtte til brannsikringsplaner og brannsikringsanlegg i tett trehusbebyggelse, for eksempel alarmanlegg og slukkeanlegg i utvalgte bygninger. Direktoratet gir, som i årene 2014–2016, tilskudd til kommuner som gjennomfører tiltak i de verneverdige tette trehusmiljøene, se:

<http://www.riksantikvaren.no/Veiledning/Tilskot/Tilskot-til-brannsikring-av-tette-trehusmiljoe>

Tiltak for å hindre brann, som utbedring av fyringsanlegg og elektriske anlegg, gir Riksantikvaren ikke støtte til. Dette er et eieransvar. Riksantikvaren gir heller ikke tilskudd til søppelhåndtering og utstyr for brannvesenet, som er et kommunalt ansvar.

husbebyggelse. Tilsvarende alarmanlegg finnes i flere av de tette trehusmiljøene, blant annet på Røros og i Kristiansand, og har forhindre mange alvorlige branner.

Brannvesenet lokalt har i tillegg sørget for mye utstyr for slukking av brann i den tette trehusbebyggelsen. Dette inkluderer utstyr for påføring av skum på fasader og tak. Skummet danner en hinne som hindrer spredning av brann.

Kongsvinger kommune har også satt av et fond til brannsikring av Øvrebyen. Dette fondet har vært svært viktig for å få gjennomført tiltak og få nye tilskudd fra Riksantikvaren. Det gode samarbeidet mellom beboere, kommune, konsulenter og installatører av sikringsanleggene har også vært en nøkkel til suksess. Etter et mangeårig prosjekt er den gamle Øvrebyen nå brannsikret, noe som viser at også store trehusmiljøer kan komme i havn med gode sikringstiltak.

Brannhydrant og hus i Storgata i Øvrebyen.

Foto: Anders Amlo, Riksantikvaren

Deltakerne ved det første samiske landsmøtet utenfor bygningen der Metodistkirken i Trondheim holdt til i 1917.
Foto: Alf Schrøder (CC BY-SA), Saemien Sijtes fotoarkiv, via Wikimedia Commons

1917–2017: Fra samisk landsmøte til samisk jubileum

I 2017 er det 100 år siden det første samiske landsmøtet ble arrangert i Trondheim. Det var første gang samer på tvers av landegrensene var samlet til et stort møte for å diskutere felles utfordringer.

AV ANJA HEIE, RIKSANTIKVAREN

6. februar 1993 kunne samer i Norge, Sverige, Finland og Russland feire samenes nasjonaldag for første gang. Det var på den samme datoen som over 100 personer møttes til det første samiske landsmøtet i Metodistkirken i Trondheim i 1917. Valg av dato for nasjonaldagen sier mye om hvilken betydning landsmøtet hadde for å få satt samenes rettigheter, eller rettere sagt mangel på rettigheter, på dagsorden.

Elsa Laula Renberg: pådriver og initiativtaker

Initiativtakeren til landsmøtet var sørsamen Elsa Laula Renberg (1877–1931). Hun var en politisk aktiv og visjonær kvinne som var opptatt av samenes livsvilkår, barns oppvekstvilkår, opplæring på samisk og undervisning tilpasset samisk kultur.

Siden midten av 1800-tallet hadde den samiske befolkningen blitt utsatt for en hard fornorskingspolitikk som blant annet innebar at samisk kultur og levemåte skulle bekjempes, og at all undervisning skulle foregå på norsk. På begynnelsen av 1900-tallet kom det imidlertid en reaksjon på dette. Samene begynte å organisere seg og stille krav.

Renberg var en viktig pådriver i denne mobiliseringen. Hun mente også at samene måtte samarbeide på tvers av landegrensene, siden det ville øke sjansen for å vinne fram med kravene. Og for å diskutere felles utfordringer, måtte de treffe hverandre.

Hvorfor Metodistkirken i Trondheim?

Hvorfor det første samiske landsmøtet ble holdt i Metodistkirken i Trondheim, er det flere grunner til. Renberg mente selv

at det var en fordel at saken ble fremmet i en stor by «hvor forholdene er større end vi i almindelighet er vant til». At Renberg hadde et nært forhold til journalisten Ellen Lie i *Dagsposten* i Trondheim, som hadde viet samiske spørsmål stor oppmerksomhet og rapporterte til flere aviser i Norge og Sverige, kan også ha hatt betydning for valg av by. Også den gangen var god pressedeckning viktig når en ønsket å fremme en sak.

I tillegg stilte Metodistkirken seg positiv til at møtet foregikk i deres lokaler. Det var heller ikke uvanlig at sosial-politiske møter fant sted i gudshus.

Betydningen av møtet

På dagsordenen til landsmøtet i 1917 stod reinbeitesaken, Lappeloven, opplysningsarbeidet og organisasjonsarbeidet. Ved å få satt disse sakene på dagsorden, så samene at det var mulig å ta initiativ overfor myndighetene i spørsmål som angikk dem selv.

I tillegg til å gi samebevegelsen i Norge ny giv, var landsmøtet til stor inspirasjon for de svenske samene. Det var også en av årsakene til at det svenske landsmøtet

ble arrangert i misjonshuset i Østersund året etter. En annen konsekvens av møtet i Trondheim var at spørsmål knyttet til samene fikk større oppmerksomhet i pressen.

Veien videre

Selv om landsmøtet i 1917 regnes som et vendepunkt, gikk ikke veien videre i en rett linje. Først etter andre verdenskrig ble spørsmål om samenes rettigheter og deres stilling i samfunnet tatt opp igjen for alvor. Et nytt vendepunkt kom i 1959 da Samekomiteen, som var oppnevnt noen år tidligere for å utrede samespørsmål, la fram sin innstilling. Den la opp til en politikk som innebar et avgjørende brudd med fornuftspolitikken ved å styrke den samiske minoriteten økonomisk, sosialt og kulturelt. Dette la grunnlaget for en rekke utredninger og stortingsmeldinger om samiske forhold i de neste tiårene.

På 1960- og 70-tallet ble en vitne til en økt bevisstgjøring og radikalisering blant den nye generasjonen samer og et økt fokus på samesaken som en urfolkssak. Dette kom tydelig til uttrykk i 1978 da Stortinget vedtok å demme opp Alta-Kautokeinovassdraget for å bygge en kraftstasjon. Saken førte ikke bare til omfattende protester fra samer og miljøbevegelsen, men også til internasjonal oppmerksomhet rundt Norges behandling av sitt urfolk. I den kritiske situasjonen ble det klart fra myndighetenes side at de måtte gå i dialog med samene og anerkjenne dem som minoritet og urfolk.

I 1987 ble Sameloven (Lov om Sametinget og andre samiske rettsforhold) ved-

Sametingsbygningen i Karasjok ble åpnet i 2000 og er tegnet av sivilarkitektene Stein Halvorsen og Christian Sundby. Foto: Denis Caviglia, Sámediggi/Sametinget

tatt. Den dannet det rettslige grunnlaget for opprettelsen av Sametinget som ble åpnet i Karasjok den 9. oktober 1989 av Kong Olav. Med opprettelsen av et folkevalgt organ som består av representanter valgt av og blant samer, fikk samene betydelig større innflytelse i spørsmål som berører dem.

«Sametinget skal styrke samenes politiske stilling og fremme samenes interesser i Norge, samt jobbe for å legge forholdene til rette for at samene kan sikre og utvikle sitt språk, sin kultur og sitt samfunnsliv.» (fra sametinget.no)

Arbeidsområdene til Sametinget er alle saker som tinget mener er av særlig interesse og som berører det samiske folk. Når det gjelder kulturminneforvaltning har Sametinget en viktig rolle gjennom å ha det regionale ansvaret for forvaltning av samiske kulturminner og kulturmiljøer.

Hvordan er situasjonen i dag?

Selv om samenes stilling er en helt annen i dag enn den var i 1917, er mange av de samme spørsmålene som stod på dagsorden på det første samiske landsmøtet for 100 år siden fortsatt aktuelle.

At det fremdeles er en vei å gå på flere områder, viste også sametingspresident Aili Keskitalo til da planene for jubileumsmarkeringen for landsmøtet ble

◀ **Sørsamen Elsa Laula Renberg var initiativtakeren til det første samiske landsmøtet i 1917.** Foto: ukjent (public domain), Saemien Sijtes fotoarkiv, via Wikimedia Commons

presentert tidligere i år:

«Selv om vi har kommet langt i behandling av urfolk i Norge, er det likevel sånn at vi er ganske usynlig i storsamfunnet. Språkene våre er truet og vi har fortsatt en vei å gå når det for eksempel gjelder offentlige tjenester. Det er ikke gitt at min mor får snakke språket sitt når hun oppsøker lege». (fra tråante2017.no)

Tråante 2017 – en nasjonal feiring og et felles samisk jubileum

Gjennom hele 2017 markerer man at det er 100 år siden det første samiske landsmøtet fant sted. Dette gjøres gjennom en rekke arrangementer over hele Sápmi. Sametinget, Sør-Trøndelag fylkeskommune, Nord-Trøndelag fylkeskommune og Trondheim kommune står bak jubileet som har fått navnet *Tråante 2017*, etter det sørsamiske navnet på Trondheim.

Målet med jubileet er å formidle kunnskap om samene, samisk kultur og samisk historie i et 100-årsperspektiv. Samtidig er det også en storstilt markering av 100 års kamp for demokrati, rettferdighet og mangfold.

Kilder:

Borgen, Peder (1997). *Samenes første landsmøte: 6.-9. februar 1917: grunnlaget for samefolkets dag 6. februar*. Trondheim, Tapir

«Derfor feirer vi Samefolkets dag». Artikkel på nrk.no
«Lihku beivviin sámii álbmogii!». Artikkel på forskning.no

www.regjeringen.no

www.sametinget.no

www.tråante2017.no

Samiske kulturminner

De samiske kulturminnene vitner om en rik og variert historie. Nå arbeides det for at fredete samiske bygninger skal være ferdig kartlagt før utgangen av 2017.

AV INGEGERD HOLLAND, RIKSANTIKVAREN

Eksempler på samiske kulturminner kan være gravplasser, offerplasser, gammetufter, fangstanlegg, oppbevarings-, melke- og merkeplasser for reindrift, sagnsteder og ulike typer bygninger. Selv om mangfoldet av samiske bygninger er stort,

hører likevel de fleste hjemme innenfor landbruk og bosetning, som for eksempel bolighus, uthus, høyløer, gammer og stabbur.

Det finnes samiske kulturminner i et stort område – i alle fall fra Hedmark i sør til Finnmark i nord. Ettersom store deler av bygningsmassen i de samiske kjerneområdene i Finnmark og Nord-Troms ble brent ned i sluttfasen av andre verdenskrig, vil sammensetningen av samiske bygninger variere i takt med historie og geografi.

Etter kulturminneloven er samiske kulturminner automatisk fredet når de er eldre enn 100 år.

Sametinget (avdeling for miljø, areal

og kulturvern) har det regionale ansvaret for forvaltning av samiske kulturminner og kulturmiljøer, på samme måte som fylkeskommunene har det regionale ansvaret for ikke-samiske kulturminner.

Riksantikvarens arbeid med samiske kulturminner

Riksantikvarens arbeid med samiske kulturminner skjer i nært samarbeid med Sametinget og Klima- og miljødepartementet, og skjer for tiden hovedsakelig gjennom to store prosjekter: Registrering av automatisk fredete samiske bygninger og Bevaringsprogrammet for samiske kulturminner.

Målet er at automatisk fredete samiske

◀ Lauksletta på Arnøy, Skjervøy kommune, Troms. Del av KULA-landskap Nordre Arnøya. Langs den eksponerte kyststripa på øst- og nordsida av Arnøya ligger en rekke såkalte hellegroper, steinsatte groper der man ser ut til å ha utvunnet olje fra sjøpattedyr i yngre jernalder. Foto: Ingegerd Holand, Riksantikvaren

▼ Brygge fra det samiske handelsstedet Sortebekk, Laberg, Gratangen kommune, Troms. Del av KULA-landskap Gratangen og en automatisk fredet samisk bygning. De hvitmalte bryggene er karakteristiske for Gratangen. Foto: Ingegerd Holand, Riksantikvaren

► Stabbur fra Fagerbakken, Ørjedal, Hattfjelldal kommune, Nordland. Det særegne staburet står i utmarka og er en automatisk fredet samisk bygning. Foto: Ingegerd Holand, Riksantikvaren

▲ Nybygging av tradisjonelt sjøsamisk gammenaust i Skardalen, Kåfjord kommune, Troms. Del av KULA-landskap Skårfvåggi/Skardalen ja Olmmáivággi/Øvre Manddalen/Svartskogen. Utvendig kledning mangler fremdeles, noe som viser tydelig hvordan naustet er konstruert. Foto: Ingegerd Holand, Riksantikvaren

bygninger skal være kartlagt innen utgangen av 2017, og at prioriterte bygninger skal sikres og settes i stand. I tillegg identifiseres samiske kulturlandskaper av nasjonal interesse gjennom prosjektet Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA). Bildene her er eksempler på viktige samiske kulturminner som er identifisert gjennom disse programmene.

Man kan lese mer om alle prosjektene på Riksantikvarens nettsider: www.ra.no

► Heggneset samiske skogsarbeidergård ved Skarmodalselva, Hattfjelldal kommune, Nordland. Bygningene kom til mellom 1924 og 1950-tallet og var bebodd fram til 1982. De ble restaurert i 1995. Foto: Ingegerd Holand, Riksantikvaren

I NIKUs undersøkelse hadde bygninger med kommunalt vern flere overflateendringer og bedre gjennomsnittlig tilstand enn de øvrige bygningene. Denne tidligere butikkbygningen i Tromsø er regulert til bevaring innenfor Sentrumsplanen. Huset er registrert med god tilstand og overflateendringer, blant annet nytt panel, listverk og taktekke. Foto: Åse Dammann/NIKU 2016

Effekter av fredning og vern

Norsk institutt for kulturminneforskning har undersøkt om fredete og vernet bygninger egentlig blir tatt bedre vare på enn andre bygninger.

AV ÅSE DAMMANN, NIKU

Kulturminneloven og plan- og bygningsloven er viktige redskap for kulturminneforvaltningen. Riksantikvaren har fra år 2000 gjennomført kontrollregistrering av SEFRAK-registrerte bygninger i 18 utvalgte kommuner. Tap, tilstand og endringer er registrert. Fra 2010 er også bygningenes vernestatus registrert, det vil si om bygningen er fredet etter kulturminneloven, har et kommunalt vern gjennom plan- og bygningsloven eller på annen måte er omfattet av planer for vern

og bevaring. I omtrent samme tidsrom har fylkeskommunene gjennomført tilstandsvurdering av fredete bygninger i privat eie.

Med utgangspunkt i disse dataene har Norsk Institutt for kulturminneforskning (NIKU) undersøkt om fredete og vernet bygninger i praksis blir tatt bedre vare på enn andre bygninger. Har vernestatus betydning for om bygninger går tapt eller ikke? Hvordan er endringsstatus og bygningsteknisk tilstand for fredete og vernet bygninger sammenlignet med bygninger uten vern?

Flere tusen bygninger

Datagrunnlaget for undersøkelsen omfatter rundt 9 900 bygninger fra SEFRAK-kontroll i årene 2010 til 2014, og 3 600 tilstandsvurderte fredete bygninger. Av de undersøkte SEFRAK-bygningene har rundt 16 % en bevaringsstatus. Av disse er 1 % fredet etter kulturminneloven, 5 % kommunalt vernet etter plan- og bygningsloven og 10 % omfattet av andre planer og retningslinjer. Der hvor bygningene er omfattet av flere typer vern, er bygningen telt i gruppen som har den sterkeste verneformen.

Tap av bygninger

Ifølge NIKUs undersøkelse hadde de fredete bygningene lavest tapsandel (1 %).

► Overflateendringene som blir registrert i SEFRAK-kontrollen omfatter mye av det vanlige bygningsvedlikeholdet, men også nye vindusåpninger, slik som på denne kommunalt vernete bygningen i Samnanger. Ved vern etter plan- og bygningsloven er det større rom for oppgradering i tråd med endrete bruksbehov, enn ved fredning. Foto Åse Dammann/NIKU 2014

Derneft kom bygninger med kommunalt vern (3 % tap) og bygninger uten vern (4 % tap). Bygninger omfattet av andre planer og retningslinjer med bevaringsintensjon hadde høyst tapsandel (5 %).

Tilstand

Undersøkelsen viste vidare at bygningsteknisk tilstand var best for bygningene med kommunalt vern, hvor 5 % var truet av forfall. Fredete bygninger kom dårligere ut, her var 10 % truet av forfall. Dårligst tilstand hadde bygninger uten vern og bygninger omfattet av andre planer og retningslinjer, hvor 14 % var truet av forfall. For de fredete bygningene må resultatet tolkes forsiktig, på grunn av det lave antallet som inngikk i SEFRAK-undersøkelsen (99 fredete). Tendensen bekreftes imidlertid tydelig i tilstandsregistreringen av fredete bygninger i privat eie, hvor 41 % hadde vesentlige symptomer på forfall, for eksempel lokale råteskader, mens 16 % hadde kritiske skader.

Endringer på bygninger

NIKUs undersøkelse så også på hvordan bygningene endret seg, og hva det even-

Miljøovervåking av eldre og verneverdige bygninger

Riksantikvaren startet i år 2000 med feltkontroll av SEFRAK-registrerte bygninger i 18 kommuner i miljøovervåkingsprogrammet «Gamle hus da og nå». Fra 2015 ble bygningsovervåkingen videreført i 10 kommuner i programmet «Status for verneverdige kulturminner i utvalgte kommuner». I det nye programmet registreres tilstand og status for verneverdige kulturminner, statlig listeførte bygninger verneklasse 2 og listeførte kirker, i tillegg til SEFRAK-bygninger. Formålet med miljøovervåking på kulturminnefeltet er å etablere faktagrunnlag for målrettede tiltak i dagens og fremtidig forvaltning.

tuelt hadde å si for bygningenes tilstand. I undersøkelsen var kun 18 % av de fredete bygningene endret, mens rundt halvparten av de øvrige hadde endringer. Større volumendringer forekom først og fremst på bygninger uten vern, mens overflateendringer forekom oftest på bygninger med kommunalt vern og bygninger omfattet av andre planer og retningslinjer. De endrete bygningene i undersøkelsen hadde gjennomsnittlig bedre tilstand enn de uendrete, og det var bygninger med overflateendringer, og ikke volumendringer, som var minst truet av forfall. Overflateendringene som registreres i NIKUs undersøkelse omfatter mye av det vanlige bygningsvedlikeholdet, slik som skifte av panel, takbelegg, vinduer og listverk. Når undersøkelsen viser at fredete bygninger sjelden endres, men at relativt mange er truet av forfall, er det derfor sannsynlig at dette skyldes mangel på nødvendig vedlikehold. Kommunalt vernete bygninger har oftere overflateendringer og samtidig bedre tilstand enn fredete bygninger. Hvis vi forutsetter en sammenheng mellom overflateendringer og nødvendig vedlikehold, framstår dette mønsteret noe paradoksalt, da fredete bygninger har nasjonal verdi og sterkere beskyttelse

enn bygninger med kommunalt vern. Kan fredning virke mot sin hensikt og medvirke til at bygninger forfaller?

Fredninger

I fredningsvedtaket er det gjerne spesifisert hvordan bygningen skal tas vare på. Vedlikeholdet skal i prinsippet ivareta opprinnelige materialer og detaljer så langt som mulig. Disse kravene kan gjøre det utfordrende, dyrt og tidkrevende å vedlikeholde fredete bygninger. Det forutsetter bygningsantikvarisk og teknisk kunnskap og tilgang til de rette materialene, og man må holde løpende dialog med offentlige instanser om tiltakene som utføres. Fredning kan medføre at bygninger vanskelig lar seg oppgradere i tråd med endrete bruksbehov, og bygninger kan derfor bli stående ubrukt eller ubebodd.

Kommunalt vern vil oftest være basert på en kortere og mer generell vernetekst og færre restriksjoner enn et fredningsvedtak. Dermed vil eier oppleve større rom for endring, både i økonomisk og teknisk forstand. Friere valg av materialer og byggeteknikk kan gi både lavere kostnader og større mulighet for tilpassning til endrete bruksbehov.

I tilstandsvurderingen av fredete bygninger var godt over halvparten av de undersøkte bygningene preget av forfall. Samtidig viser undersøkelsen at en lavere andel av de fredete bygningene er endret enn de øvrige. Denne fredete smia i Sandnes kommune ble registrert som uendret, men truet av forfall i 2012. Foto: Mari Sandsund/NIKU 2012

Autentisitet

Større frihet og endringsmulighet kan likevel ikke være hele årsaken til at kommunalt vernete bygninger er i bedre stand enn fredete. I så fall burde bygninger uten vern vært i best stand, og det er ikke tilfelle. I NIKUs undersøkelse er 95 % av de kommunalt vernete bygningene vurdert som intakt, mot 86 % av bygningene med svakere vern og intet vern. En mulig forklaring kan være at kommunalt vern gir en god balanse mellom «gulrot» og «pisk». Kommunalt vern legger et visst press på eier til å bevare bygningen, samtidig som vernestatus signaliserer at eieren besitter noe som også er verdifullt for andre. Vernet gir mulighet for økonomisk støtte, og en grad av frihet til oppgradering i tråd med endrete behov. I tillegg kan beslutningsnivået for ulike vernetyper ha betydning. Kommunalt vern avgjøres

lokalt og gir større rom for deltakelse og sterkere eierskap til avgjørelsen enn ved fredning, som avgjøres nasjonalt.

Undersøkelsen viser at fredning er den verneformen som gir størst materialautentisitet, men ikke det beste vernet mot forfall. Mye tyder på at de strenge kravene til vedlikehold av fredete bygninger kan fungere som bremsekloss for bygningsbevaringen. Kommunalt vern ser ut til å gi flere bygninger i god stand, men de er samtidig mer endret enn de fredete. For kulturminnemyndighetene bør det være viktig med en kritisk vurdering og tydelige valg av bevaringsideologi når en bygning skal tas vare på. Vårt datamateriale antyder at en mer prosessuell tilnærming til restaurering og vedlikehold, der opprinnelighetsidealer nedtones, gir lavere risiko for at bygningen forfaller.

Kilder

Nesbakken, Anneli, Åse Dammann, Joar Skrede (2015) Effekter av ulike former for juridisk bygningsvern. I Kart og Plan 2015, Volum 108 (4) s 342-352
Dammann, Åse (2015) Gamle hus da og nå. Status for SEFRAK-registrerte bygninger i 18 kommuner. Sammenendragsrapport 2000–2014. NIKU, Oslo
Askeladden.na.no (2015) Tilstand_freda_bygg.xlsx. Riksantikvaren. Oslo, Stian Finmark

SEFRAK

SEKretariatet For Registrering Av faste Kulturminner ledet fra ca 1975 til 1995 en landsomfattende registrering av alle bygninger eldre enn 1900, pluss nyere bygninger der eldre bebyggelse var ødelagt av krigshandlinger eller bybranner. Rundt 494 000 bygninger ble registrert i SEFRAK-registeret, som administreres av Riksantikvaren. SEFRAK-registrering gir ikke automatisk vernestatus eller restriksjoner på hva som kan gjøres med registrerte objekter.

«Naust» av AART Architects vant første plass i arkitektkonkurransen om nytt Vikingtidsmuseum på Bygdøy. Ill.: AART Architects/Statsbygg

God balansekunst på Bygdøy

I april 2016 ble vinnerne av arkitektkonkurransen for nytt vikingtidsmuseum offentliggjort. Vinnerutkastene kunne vise til god balansekunst mellom gammel og ny arkitektur i et fredet område. Nå fortsetter arbeidet med nytt museum på Bygdøy.

AV ULF HOLMENE, RIKSANTIKVAREN

Arnstein Arnebergs ikoniske museumsbygning, Vikingskipshuset, er fredet som del av Bygdøy kulturmiljø. Da Statsbygg i 2015 inviterte til åpen plan- og designkonkurransen for nytt vikingtidsmuseum, var Riksantikvaren rådgiver i prosessen fram mot offentliggjoringen av de tre vinnerutkastene. For Riksantikvaren var det viktig at det nye Vikingtidsmuseet både skulle ivareta det opprinnelige vikingskipshuset og det vakre kulturmiljøet på Bygdøy.

Spennende arkitektur

Det ble tre spennende vinnere, med danske AART Architects på første plass med konseptet «Naust». I sommer skrev Statsbygg kontrakt med AART Architects om å tegne Kulturhistorisk museums nye anlegg. Og nå fortsetter arbeidet fram mot et nytt Vikingtidsmuseum. Riksantikvaren vil fortsette å være rådgiver for Statsbygg og arkitektene gjennom prosjektet.

Dette er utvilsomt et av viktigste byggeprosjektene i vår tid. Vikingskipene og de bevarte gjenstandene er en sentral del av vår kulturarv og sterkt forbundet med vår identitet. Dette er ikke bare et bygg for

Oslo, men for hele Norge. Prosjektet ser ut til å bli et spennende møte mellom ny og gammel arkitektur, hvor det nye samspiller med gamle, uten å dominere det. På den måten kan et allerede spennende museum få en ny og større dimensjon. Verdens best bevarte vikingfunn fortjener intet mindre.

Osebergskipet i Vikingskipshuset. Foto: Anders Amlø, Riksantikvaren

100 år siden Jyllandsslaget

Den 31. mai 1916 kunne innbyggerne på Sørlandskysten høre torden i Nordsjøen. Dette var uvanlig, og på mange måter illevarslende. Det var lettskyet og ingenting som tydet på dårlig vær. Hvorfor tordnet det nå?

AV IVAR NESSE-AARRESTAD, RIKSANTIKVAREN

Det skulle ta noen flere dager før sannheten kom for dagen. Det var ikke torden man hadde hørt i Norge, men kanondrønn fra tyske og britiske slagskip som var i ferd med å utkjempe tidenes største sjøslag i europeisk farvann, det såkalte Jyllandsslaget eller Skagerakslaget som det heter i Tyskland. Jyllandsslaget er den vanligste betegnelsen i Skandinavia og jeg har valgt å bruke den her.

Jyllandsslaget er til dags dato tidenes største sjøslag målt i tonnasje og fikk store konsekvenser for den videre krigføringen under første verdenskrig. Det var Royal Navy's Grand Fleet mot den tyske marinenes Hochseeflotte. Over 100 000 menn og omtrent 250 krigsskip av varierende størrelse var involvert i kamphandlingene. 25 skip ble senket og over 9000 menn ble

drept. Her hjemme fikk mange etter hvert se konsekvensene av krigens grusomheter på nært hold. Slaget var over 1. juni, men i løpet av sommeren fløt hundrevis av døde marinefolk i land langs kysten fra Vest-Sverige til Lindesnes. Flere av dem er gravlagt i Norge, i byer som Tønsberg og Mandal.

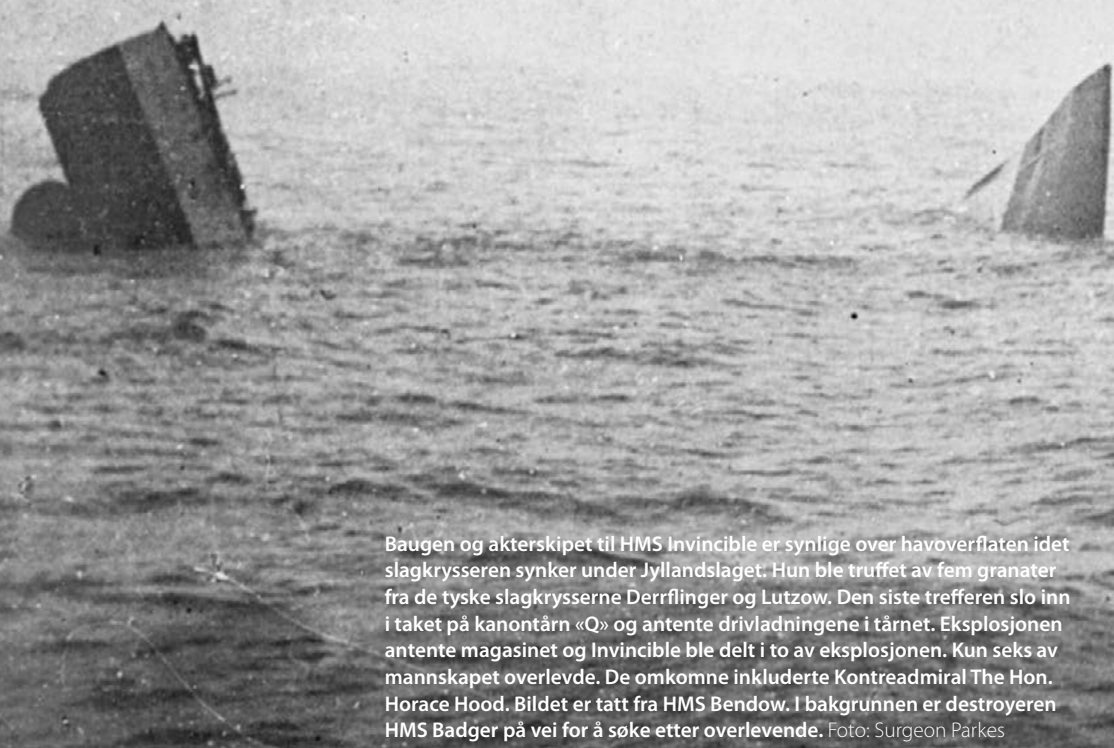
Sjøkrigens konsekvenser

Den britiske marinen fikk hard medfart i slaget og mistet flere fartøy og sjøfolk enn den tyske marinen, men resultatet av slaget var allikevel at den tyske marinen ikke forsøkte seg på flere store utfall med hele flåten resten av første verdenskrig. Dette innebar ikke at den tyske marinen lå samlet til havn. Selv om Norge var nøytrale under første verdenskrig hadde vi en omfangsrik handelsflåte som etter hvert ble svært hardt rammet av ubåtkrigen

som foregikk i Nordsjøen. Total ubåtkrig innebar at ingen fartøy var trygge, og det å seile for en nøytral nasjon hadde liten betydning.

Kulturminner og våte graver

Det er 100 år siden Jyllandsslaget ble utkjempet, og selv om Norge ikke var direkte involvert da, er vi involvert i forvaltningen av minnene etter slaget. United Kingdom Hydrographic Survey har nylig registrert skipsvrakene etter slaget. Det viser seg at åtte av disse ligger i norsk økonomisk sone. Disse fartøyene er nå graver for tusener av sjøfolk som omkom under krigshandlingene og som ble med sitt skip ned i dypet. Dette gjelder de britiske slagkrysserne HMS Queen Mary, HMS Indefatigable, HMS Invincible, destroyeren HMS Shark og krysserne HMS Warrior og HMS Defence, i tillegg til den tyske lette krysseren SMS Wiesbaden og torpedobåten SMS S35 Grosses Torpedoboot. De som er interessert i historien om første verdenskrig kan lese mer om skipene på www.kulturminnesøk.no.

Baugen og akterskipet til HMS Invincible er synlige over havoverflaten idet slagkrysseren synker under Jyllandsslaget. Hun ble truffet av fem granater fra de tyske slagkrysserne Derrflinger og Lutzow. Den siste trefferen slo inn i taket på kanontårn «Q» og antente drivladingene i tårnet. Eksplosjonen antente magasinet og Invincible ble delt i to av eksplosjonen. Kun seks av mannskapet overlevde. De omkomne inkluderte Kontreadmiral The Hon. Horace Hood. Bildet er tatt fra HMS Bendow. I bakgrunnen er destroyeren HMS Badger på vei for å søke etter overlevende. Foto: Surgeon Parkes Collection Of Ships Portraits, Imperial War Museum

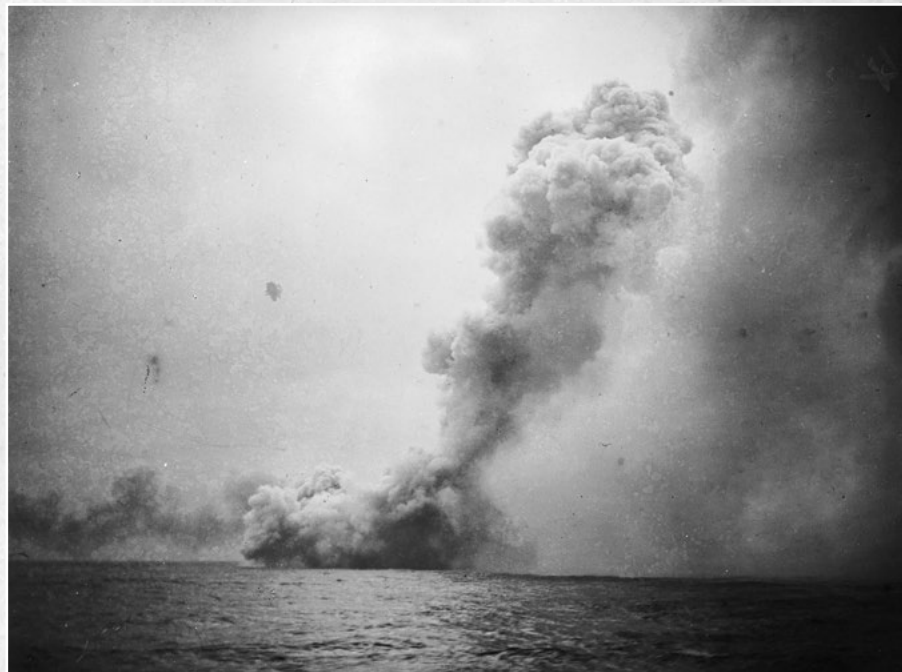
► En stor røyksky stiger opp når HMS Queen Mary eksploderer, 38 minutter inn i Jyllandslaget. Hun eksploderte etter å ha blitt truffet av to 12 tommeres granater fra den tyske slagkrysseren Derrflinger. Salven traff kanontårn A og B, og deres respektive magasiner eksploderte som en følge av trefferne. 1266 mann mistet livet.

Foto: Surgeon Parkes Collection Of Ships Portraits, Imperial War Museum

Hvilket vern har «skripsvrakene»?

I Norge har vi en relativt sterk kulturminnelov. Den sier blant annet at skipsvrak som er over 100 år gamle er vernet etter kulturminneloven. Skipsvrak som befinner seg langs norskekysten vil være omfattet av norsk lovgivning, og staten tar ansvar for bevaring av en kulturarv som er omfattende og spredt langs hele kysten. Men kulturminneloven gjelder bare innenfor norsk territorialgrense og en tilstøtende sone på 12 nautiske mil, til sammen 24 nautiske mil fra kysten. Utenfor dette, i det vi kaller norsk økonomisk sone, blir det annerledes. Her kan vi ikke lenger anvende kulturminneloven. Dermed blir det vanskelig å håndheve en verdig behandling av disse skipene.

Flere av skipsvrakene etter Jyllandslaget har vært utsatt for plyndring. Noen av vrakene har blitt profesjonelt plyndret av bergingsfirmaer. Både den tyske og den britiske marinen er klare på at deres marinefartøyer der omkomne ble med skipet ned er å anse som en militær krigsgrav, uavhengig av hvor i verden vraket ligger. Slike inngrep i en britisk

krigsgrav er derfor forbudt i henhold til den britiske «Protection of military remains act (1986)», men dette er vanskelig å overvåke.

Internasjonale retningslinjer

Det er komplisert å skulle forvalte kulturminner som dekkes av et annet lands lovverk. Det som trengs vil være noen retningslinjer som gjelder på tvers av landegrenser og farvann. UNESCOs «Convention on the protection of the underwater cultural heritage» fra 2001 danner et klart og tydelig internasjonalt verktøy for å sikre slike vrak fra plyndring

og annen inngripen. Konvensjonen legger opp til et betydelig internasjonalt samarbeid for å sikre kulturminner på havbunnen. Det er fremdeles mange land som ikke har ratifisert denne konvensjonen, Norge inkludert. Per i dag ligger et stort antall krigsskip og handelsskip i norsk del av Nordsjøen, som tause vitnesbyrd om en periode da Europa ble revet i filler av en altomgripende krig. Mange av de omkomne fikk havet som sin grav, og vi bør strebe etter å ivareta deres minne på best mulig måte.

Line Cecilie Engh har ein PhD frå 2011 frå UiO med tittelen «Performing the Bride. Gender and selv-representation in Bernard av Clairvaux.s Sermons on the Song og Songs». Avhandlinga handlar om ein mellomaldermunk som førestelte seg i rolla som Kristi brud. No arbeider ho på eit postdoktorprosjekt. Her i Instituttets bibliotek saman med bibliotekar Manuela Michelloni. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Gamal og ny kunnskap i Roma

Årleg nyt norske akademikarar, både dei meir etablerte og unge studentar, godt av at Universitetet i Oslo opnar døra mot verda.

AV KAREN THOMMESEN, RIKSANTIKVAREN

Det er mange norske studentar i fag som arkeologi, kunst- og kulturhistorie som har vitja Universitetet i Oslo sitt institutt i Roma. Instituttet held til på Gianicolo-høgda, med godt utsyn over byen.

Det norske institutt i Roma

Det norske institutt i Roma er eit senter for forskning, undervisning og formidling innanfor arkeologi, kunst- og kulturhistorie relatert til Italia og middelhavsområda.

Instituttet vart etablert i 1959, har sju tilsette og ligg under Det humanistiske fakultet ved Universitetet i Oslo.

Det finst òg eit norsk institutt i Athen, som er drive og finansiert av universiteta i Oslo, Bergen, Trondheim og Tromsø.

Kjelde: UiO og UiB sine nettsider

Vår eiga historie

Men kvifor skal norske studentar og forskarar til Roma? Alt heng saman med alt, som det så fint heiter. Sjølv om vi bur i det høge nord, er historia og kulturen vår så absolutt eit resultat av vår kontakt og interaksjon med verda omkring oss. Mykje norsk og nordisk tidleg kyrkjehistorie hadde vore ukjend for oss i dag, om vi ikkje hadde hatt tilgang til arkiva i Vatikanet.

Men dette handlar ikkje berre om kyrkja. Det handlar om kunst og kultur, handel og vitskap. Idear oppstår ikkje i vakuum, og all norsk historie må lesast i eit internasjonalt perspektiv.

Studentar og doktorar

Det er mange som er innoom Det norske instituttet i Roma i løpet av eit år. Rundt 300 forskarar og studentar kjem, på kortare og lengre opphald. Her er det kortare kurs i kunsthistorie og språk, om antikken og Romas historie. Her kjem norske lærarar frå vidaregåande skule på kurs. Og her låner dei litt meir vidarekomne akademikarane ein pult medan dei skriv på doktor- eller postdoktorprosjekta sine. Det norske instituttet ligg i et område der fleire land frå heile verda òg har sine

akademiske Roma-satellittar. Det opnar for spanande dialog forskarar imellom.

– Stadig fleire historiske arkiv vert digitaliserte. Digitalisering gjer researchen enklare, men det gir ikkje tilgang til andre akademikarar innan viktige fagområde. Det er noko heilt anna å møtast og utveksle kunnskap og erfaringar. Her skaffar ein seg kontaktar og større nettverk innanfor sitt eige fagområde, seier Line Cecilie Engh. Ho har ein doktorgrad frå Universitetet i Oslo og arbeider no med eit postdoktorprosjekt om pavens bruk av kvinnelege metaforar i mellomalderen. Engh er med andre ord rett doktor i rett by.

Norsk historie

– Mellomalderkulturen var felles for heile Europa. Den kjende historikaren P. A. Munch måtte til Roma og Vatikanet i 1858 for å rekonstruere norsk mellomalderhistorie. Kjeldene til gamal norsk kyrkjehistorie finst i Vatikanet, seier Line Cecilie Engh.

Det norske instituttet i Roma har òg eit bibliotek som vert nytta av mange, ikkje berre dei som vitjar instituttet under studieopphald frå Universitetet i Oslo. Og kunnskapen frå Roma synest å vere evig aktuell, akkurat som sjølve byen.

Ny stavkirkebok

Riksantikvarens stavkirkeprogram har gitt ny kunnskap som nå har resultert i boka «Bevaring av stavkirkene. Håndverk og forskning».

AV REDAKSJONEN

I 2015 ble Riksantikvarens stavkirkeprogram avsluttet. Alle stavkirkene var da satt i stand. Men jobben er ikke gjort før papirarbeidet er ferdig. Etter tusentalls arbeidstimer i allslags vær gjennom 15 år har håndverkerne gått videre til andre oppdrag. Det er skrivebordsjobben som har stått igjen. Stavkirkeprogrammet har også hatt rom for konservering av kirkekunst, bygningsdokumentasjon, material- og håndverksanalyse og bygningsundersøkelser. Det har gitt ny kunnskap som nå er formulert og satt på trykk i boka «Bevaring av stavkirkene. Håndverk og forskning».

Vanskelige valg

I boka skrives det om flere «nye» problemstillinger knyttet til håndverk og materialer i arbeidet med stavkirkene. Det vil si, problemstillingene er nye i den forstand at de ikke har vært systematisk undersøkt tidligere. De forskjellige kapitlene i boka behandler også mange andre faglige spørsmål forvaltningen og forskningen står overfor i møte med stavkirkene. Selve stavkirkeprogrammet

blir også presentert og drøftet. Hvilke valg ble gjort og hvorfor? Stavkirkene er middelalderkirker bygget i katolsk tid, de eldste er bærere av snart 900 års historie. Sammen med et halvt årtusen med luthersk trosbekjennelse, har dette satt sine spor. Kun bleke rester av middelalderens inventar og utsmykning er i beste fall bevart. Til gjengjeld har mange av stavkirkene fargerike kirkerom preget av 1600- og 1700-årenes stilidealer. To kapitler i boka tar for seg kirkekunsten: et om konservering og sikring av denne kirkekunsten og et om limfargedekor som ble brukt både i middelalderen og nyere tid.

Årringer

Stavkirkeprogrammet har også ført til metodeutvikling på årringsdatering og -analyse av treverk, såkalt dendrokronologi. Stavkirkenes veggplanker er laget av halvkløyvinger, det vil si trestammer delt i to på langs og økset ned til ønsket format. Ved hjelp av foto av plankenes margside kan årringsanalyser utføres uten å ta ut boreprøver. En lang rekke «fotoprøver» fra stavkirkene i Sogn har gitt ny kunnskap om tømmerets fellingsstidspunkt, vekstforhold og ulike kvaliteter. Dette har stor betydning både for datering av disse kirkene, og gir kunnskap om byggeprosese

Internasjonal stavkirkekonferanse

Gjennom Riksantikvarens stavkirkeprogram har alle stavkirkene i Norge blitt satt i stand. 14.-15. juni 2016 arrangerte Riksantikvaren konferansen *The Completion of the Stave Church Programme - what have we learnt?* for å formidle resultatene fra stavkirkeprogrammet både til norske og internasjonale fagmiljøer. Foredragsholdere kom blant annet fra Russland, Sverige og Danmark.

sene og materialvalg. Prøveresultatene har også naturhistorisk betydning ved at de sier noe om klima- og vekstforhold. Kapitlet gir også en oversikt over de årringsdateringene som er gjort på de enkelte stavkirkene og materialer fra forsvunne stavkirker. Så langt vi i dag vet, ble urnesportalens kirke etter alt å dømme bygget kort etter 1070! Årringsdateringen av dagens kirker på Urnes og Hopperstad bekrefter de stilhistoriske dateringene til 1130-årene.

Håndverk og forskning

Et eget kapittel i boka tar opp håndverks- og verktøyspor som kilder. Systematisk dokumentasjon har gitt et rikt materiale som reiser en rekke nye spørsmål, både om selve byggemetoden og om stavkirkens byggeprosess og byggehåndverk i middelalderen. Sammen med de dendrokronologiske resultatene åpner dette for alvor et upløyd felt med stort potensial for videre kunnskapsinnhenting. Boka rommer også et kapittel med oversikt over 180 år med stavkirkeforskning og ikke minst et kapittel om stavkirkeforskningens metodiske og teoretiske utfordringer. En av konklusjonene er at det er stort behov for å utvikle stavkirkeforskningen ved å stille nye spørsmål og ta nye metoder i bruk.

En kort oversikt over hvilket arbeid som er utført ved de enkelte stavkirkene i løpet av programtiden avslutter boka. Boka er fylldig illustrert og er utstyrt med sluttnoter, litteraturliste og navnerregister. Den kommer også i engelsk utgave.

Bevaring av stavkirkene

Kristin Bakken (red.)
Bevaring av stavkirkene. Håndverk og forskning.
Oslo: Pax. 2016.

Bidragstere: Leif Anker, Lars Danielsen Holen, Sjur Mehlum, Tone Olstad, Ragnar Pedersen, Terje Planke, Mille Stein og Iver Schonhowd, Terje Thun med Jan Stornes, Helene Løvstrand Svarva og Thomas Bartholin

I bokredaksjonen: Leif Anker, Kristin Bakken, Anne Nyhamar og Sjur Mehlum

Billedredaksjon: Anders Amlø

Det framrensa vegfaret

i Sundeveien:

Foto: Arkeologisk museum,
Universitetet i Stavanger

Vegfar frå vikingtida funne i Rogaland

Då det skulle byggjast nye bustadar i Sundeveien på Madla i Stavanger, gjorde arkeologane ei overraskande oppdaging. Her hadde det gått veg heilt sidan vikingtida!

AV EVEN BJØRDAL, ARKEOLOG OG PROSJEKLEIAR
VED ARKEOLOGISK MUSEUM, UNIVERSITETET I
STAVANGER

I løpet av sommaren og hausten 2015 gjennomførte Arkeologisk museum, UiS, arkeologiske undersøkingar ved Sundeveien i Madla bydel i Stavanger kommune. Det vart her, på små høgdedrag på begge sider av Sundeveien i den slake skråninga på nordsida av Hafrsfjorden, dokumentert spor etter bygningar og gardsdrift frå bronse- og jernalder. Arkeologane fann også eit felt med ubrende gravleggingar utan bevarte gravgåver, truleg frå yngre jernalder.

På sporet av gammalt vegfar

På oppmoding av Riksantikvaren vart det gjort ytterlegare arkeologiske undersøkingar i form av sjaktgraving med maskin for å få vite meir om alderen til sjølve Sundeveien. I dag er dette ein asfaltert lokal veg som svingar seg gjennom landskapet forbi hus og gardar. Men gamle kart viser at det

eksisterte eit vegfar her allereie på byrjinga av 1800-talet; kunne denne vegen ha blitt oppretta i løpet av mellomalderen eller kanskje enno tidlegare?

Overraska arkeologar

Ei av undersøkingssjaktene skar seg gjennom ein bit av det moderne dekket av asfalt, grus og sand, på jakt etter kva som kunne finnast bevart av eldre bruksfasar der nede. Stor var overraskinga og glede blant arkeologane denne seinhaustdagen då det dukka opp tydelege restar av ei steinbrulagd overflate. Dette faret var om lag to meter breitt, og hadde same orientering som den noverande vegen. Eit påfølgjande snitt gjennom steinbrulegginga, viste at vegen nok hadde hatt meir enn éin bruksfase; det var fleire lag med steinbrulegging, og desse laga gav noko ulik vegbreidde. Fleire av dei større steinane langs den sørlege kanten av vegfaret stammar truleg frå eit gjerde her kjent frå 1900-talet, men det kan ikkje utelukkast at nokre av desse «kantsteinane» kan ha tilhørt sjølve steinbrulegginga. Analyser av dei ulike laga i vegfaret indikerer at den øvste overflata var i bruk i hundreåra før og etter reformasjonen i 1537, medan dei lågare, eldre fasane stammar frå vikingtida.

Vegbygging i vikingtid

Det er sjeldan ein finn så vel bevarte og gamle spor etter menneske og dyr sine

ferdselsvegar i tidlegare tider, og vegfaret er såleis viktig for å betre forstå bruken av gardar og landskap her ved Hafrsfjorden frå yngre jernalder og mellomalder av. Truleg er vegen først bygd i samband med ei nyorganisering av eigedommar og gardstun i området i vikingtida: det er på denne tida vegfaret kom til, og busetnaden synest no å ha blitt flytta frå gardsanlegget med røter i eldre jernalder til det historiske gamletunet like ved. Det er uavklart kor langt den gamle vegen strekkjer seg frå undersøkingssjakt – det vi veit sikkert, er at han held fram i begge retningar, høvesvis mot gamletunet knappe 100 meter mot nordvest, og vidare mot søraust.

«Prosjekt Nore Sunde»

Utgravingane kom i stand grunna dispensasjon for nye utbyggingsprosjekt i eit område med tidlegare registrerte automatisk freda kulturminne (Askeladden id.nr. 141995, 141996, 141998). Dokumenterte spor etter bygningar og gardsdrift frå bronse- og jernalder på alle dei tre lokalitetane. På id.nr. 141996 fann ein også eit felt med ubrende gravleggingar utan bevarte gravgåver, truleg frå yngre jernalder.

Det er utført tre C-14-analyser av prøvemateriale frå ulike lag i vegfaret, og desse indikerer at den øvste, framrensa overflata var i bruk i hundreåra før og etter reformasjonen (kalibrert 2 σ : 1441 – 1635), medan dei lågare, eldre fasane, synlege i profilen, stammar frå vikingtida (kalibrert 2 σ : 850 – 1020).

Skogfinske kulturminner

Øvre Snellingen i Lunner kommune (Oppland) ble trolig ryddet av finner på 1660-tallet. Øvre Snellingen har en svært typisk beliggenhet for skogfinneplassene, på et høydedrag, midt i god granskog, og langt fra allfarvei. I marka omkring bygningene finnes flere interessante kulturminner knyttet til finnebosettingen.

Foto: Berit Rønsen, Riksantikvaren

Flere av de nasjonale minoritetenes kulturminner skal fredes fram mot 2020. I Øst-Norge finner vi mange spor som kan knyttes til skogfinnenes karakteristiske byggeskikk og tradisjoner.

AV BERIT RØNSEN, RIKSANTIKVAREN

Som del av Riksantikvarens fredningsstrategi arbeides det for å få økt kunnskap om våre fem nasjonale minoriteter, og i samarbeid med minoritetsgruppene velge ut kulturminner som er viktige for dem. Flere av disse kulturminnene skal

bevares for fremtiden gjennom fredning. Arbeidet gjennomføres i samarbeid med regionalforvaltningen, relevante kunnskapsinstitusjoner og representanter fra de ulike minoritetsgruppene.

Våre fem nasjonale minoriteter er skogfinner, kvener/norskfinner, jøder, romani/tatere og romá (tidligere omtalt

som sigøynere). I 2016 og 2017 er det et særlig fokus på skogfinner og skogfinske kulturminner.

Skogfinnene kom til Norge tidlig på 1600-tallet. De fleste bosatte seg i området som i dag kalles Finnskogen i Hedmark, men mange reiste også videre. Hele sju fylker på Østlandet har hatt skogfinsk bosetting, og en liten gruppe vandret også til Vera i Nord-Trøndelag. I 2016 har man jobbet med å kartlegge hva som finnes av skogfinske kulturminner i disse fylkene.

▲ Røykbadstua på Nedre Øyeren i Kongsvinger kommune (Hedmark) ble fredet i 2011. Dette er den eneste skogfinske bygningen i Norge som er fredet. Bygningen er særegen med sin doble røykovn, hvor den ene røykoven er til ordinær oppvarming og matlaging og den andre til badstubruk. Ovnene gir ulik type varmeeffekt. Derfor hadde man to. Foto: Berit Rønsen, Riksantikvaren

◀ «Finnestua» på Sønsteby gård i Vestre Toten kommune (Oppland). På Sønsteby skal det ha bodd finner siden 1663, da Jacob Bruun fra Østerbotten i Finland fikk bygsel på gården. Det er den yngste delen av bygningen som står igjen i dag. Denne er dels fra 1700-tallet og dels fra 1800-tallet. Tidligere hadde bygningen også en eldre del, trolig fra 1600-tallet. Foto: Berit Rønsen, Riksantikvaren

▼ Tuntre på skogfinneplassen Abborhøgda i Kongsvinger kommune (Hedmark). Hos skogfinnene ble rogn ansett som hellig. Tuntreet på Abborhøgda er en gammel rogn. Abborhøgda eies av Statskog, og bygningene, frukthage og tuntre er foreslått fredet gjennom landsverneplanen for Statskog. Foto: Berit Rønsen, Riksantikvaren

På Nedre Snellingen i Lunner kommune (Oppland) bosatte finnene seg på andre halvdel av 1600-tallet. Bygningen som står der i dag er ikke datert, men kan være svært gammel. Foto: Berit Rønsen, Riksantikvaren

På skogfinneplassen Mikkelrud i Aurskog-Høland kommune (Akershus) har finneætten Savolainen holdt til siden 1797. I 2010 fikk Mikkelrud nye eiere som har restaurert bygningene og ønsker å bruke stedet til formidling av blant annet skogfinnernes historie. Foto: Berit Rønsen, Riksantikvaren

Reformasjonen

I 2017 vert 500-årsjubileet for reformasjonen feira i land over heile verda. Reformasjonen førte til ei religiøs og politisk omvelting i Europa, som etter kvart også fekk konsekvensar for dei norske kyrkjebygga.

AV ANJA HEIE, RIKSANTIKVAREN

31. oktober 1517 slo den tyske teologen Martin Luther opp 95 tesar om avlatshandelen på kyrkjedøra i byen Wittenberg. Denne hendinga blir ofte rekna som den utløysande årsaka til reformasjonen, som var eit oppgjær med den romersk-katolske kyrkja. Oppgjeret førte til at den kristne fellesskapen i vest blei splitta i to: i den romersk-katolske og den protestantiske.

Luther sine tankar

Luther ønskte ikkje å grunnleggje ei ny kyrkje, men å reformere den gamle. Han ville gi religionen tilbake til folket ved å gjere den meir open og tilgjengeleg. I gudstenesta skulle det bli lagt betre til rette for undervisning og forkyning gjennom salmesong, skriflesing, konfirmasjon og preike, med Bibelen og Ordet i

sentrum. Dette innebar ikkje berre ei endring av synet på trua og forholdet mellom presteskapa og lekfolk, men fekk også politiske konsekvensar.

Ulike retningar i ulike land

Reformasjonen spreidde seg til mange land, men gjekk i ulike retningar og skapte forskjellige kyrkjesamfunn i dei ulike landa. Medan det var den evangelisk-lutherske reformasjonen som blei innført i Norden, oppstod det reformerte kyrkjer som tok utgangspunkt i læra til franskmannen Jean Calvin i blant anna Skottland, Sveits, Nederlandene og Frankrike.

Bortsett frå i Bergen og i enkelte andre bymiljø fanst det ikkje folkelege reformasjonsrørslar i Noreg, slik ein hadde vore vitne til i andre europeiske land. Reformasjonen kom med andre ord ovanfrå, og vart på mange måtar innført som eit

kupp av Christian 3. i Danmark-Noreg i 1536/37. Dermed vart den katolske kyrkja, dei katolske biskopane og paven skyvd til side og erstatta med den evangelisk-lutherske lære, superintendentar (tilsynsmenn) og kongen som øvste leiar også her i landet. Dette bidrog til ei svekka politisk stilling for Noreg ettersom erkebiskopen og setet hans i Trondheim hadde representert ei motmakt til Danmark og København, og ein rest av norsk sjølvstende, før reformasjonen.

Eit langsamt tradisjonsbrot

Reformasjonen førte likevel ikkje til eit raskt og markant brot i Noreg. I praksis levde tradisjonane frå katolsk tid vidare inn i etter-reformatorisk tid, før dei nye tradisjonane for alvor vann innpass på 1600-talet.

Dei gamle kyrkjene frå mellomalderen vart som regel brukte så lengje som mogleg. Ofte vart dei tilpassa noko til den nye tida, for eksempel ved at sidealtar og heilage skulpturar vart fjerna og preikestol og benkar innført. Det var også vanskeleg å få tak i evangeliske prestar. Mange

▲ Den eldste katekismetavla i Noreg vart laga i 1589, og står i Gaupne gamle kyrkje. Øvst på tavla er våpenskjoldet til kongen, som vart den øvste leiaren for kyrkja etter reformasjonen. Foto: Jiri Havran

◀ Gimmedstad gamle kyrkje i Gloppen kommune i Sogn og Fjordane frå 1692 er eit godt eksempel på eit etter-reformatorsk kyrkjerom. Kyrkjerommet er lavlofta og gjennomlyst og har innelukka kyrkjebenkar med snikkararbeid, preikestol med full oversikt over kyrkjerommet, innsyn til kor og altar frå skipet, katekismetavle og malt dekor på veggjar og himling. Foto: Oddbjørn Sørmoen

stadar heldt derfor dei katolske prestane fram som før i den første tida etter at reformasjonen formelt sett var innført i Danmark-Noreg.

Vekst i befolkning og kyrkjebygging

Det tok lang tid før Noreg kom på fote igjen etter å ha mista om lag halvparten av befolkninga i svartedauden og andre pestepidemiar på midten av 1300-talet og seinare. Ei lang rekkje kyrkjestadar vart også lagt ned i denne perioden. Veksten i befolkninga, og dermed også kyrkjebygginga, tok først fart på 1600-talet.

Utforminga av dei mange kyrkjene som no vart bygde over heile landet var prega av dei nye behova, der kyrkja i større grad enn tidlegare skulle vere eit rom for undervisning og forkynning.

Eit endra kyrkjerom

Med reformasjonen vart gudstenestene mykje lengre enn før. Nokre prestar kunne halde tilsynelatande endelause preiker som varte i fleire timar. Det var kanskje ikkje rart at det kunne bli uroleg i kyrkjene eller at mange sovna under preika. For å få ein slutt på problemet med taletrengde prestar, vart det innført eit påbod om at preika ikkje skulle vare i meir enn éin time. Heldt presten på lenger, kunne han få bot.

På preikestolen skulle det vere eit timeglas slik at ein kunne kontrollere tida.

Med dei lange gudstenestene kunne ikkje kyrkjelyden stå i kyrkjerommet, slik det hadde vore vanleg i mellomalderen. Det vart altså behov for sitjeplassar til alle, ikkje berre til dei som var gamle eller sjuke, og over heile landet vart kyrkjene fylte opp med benkar. Dette kravde plass i kyrkjerommet, og førte saman med befolkningsveksten til eit behov for større kyrkjer. For å få plass til fleire, fekk mange kyrkjer også galleri.

Med reformasjonen vart preikestolen eit viktigare liturgisk «møbel» i kyrkjerommet enn altaret. Dei var ofte firkanta eller mangekanta, og løfta opp frå kyrkjegolv et slik at presten og kyrkjelyden skulle sjå og høyre betre. For at presten skulle kunne lese frå preikestolen og kyrkjelyden lese i salmeboka, vart det også behov for meir lys. Etter reformasjonen fekk derfor fleire kyrkjer større vindauger, noko som var særskilt kostbart.

På mange måtar vart det eit auka fokus på komfort i det nye kyrkjerommet, både med tanke på lys, lyd, varme og ikkje minst at heile kyrkjelyden fekk sitje.

Nye grunnplanar

Nesten alle kyrkjene som vart bygde i starten av 1600-talet fekk den tradisjonelle

forma med rektangulært skip og smalare kor. Den vanlegaste planforma frå mellomalderen, både når det gjeld stavkyrkjer og steinkyrkjer, vart altså ført vidare inn i den nye tida.

Utover på 1600-talet vart fleire og fleire kyrkjer bygde som krosskyrkjer. Mange kyrkjer vart også utvida og fekk krossplan. I tillegg kom to nye kyrkjetypar etter reformasjonen: åttekanta kyrkjer og Y-kyrkja. Medan det også vart bygd åttekantkyrkjer i ulike variantar i andre delar av Europa, er Y-kyrkja ein meir særnorsk variant. Talet på Y-kyrkjer og åttekantkyrkjer som vart bygde i Noreg er likevel veldig lågt samanlikna med andre kyrkjetypar.

Eksperimentering med grunnplanen til kyrkjene handla blant anna om behovet for at kyrkjerommet skulle romme fleire, innsynet til koret og forholdet mellom presten og kyrkjelyden.

Usekje om bruk av bilete frå katolsk tid

Sjølv om reformatorane var kritiske til den katolske bruken av bilete, var dei ikkje samde om kva dei skulle gjere med biletkunsten frå mellomalderen. Medan dei såkalla ikonoklastane meinte at ein måtte øydeleggje og kaste kunsten ut av kyrkjerommet, var Luther av ei anna meir

Med innføringa av reformasjonen vart klostervesenet oppheva. Det førte til at klosterkyrkjene forfalt og etter kvart vart ruinar, eller at dei vart omdefinerte til vanlege kyrkjer. Dette biletet viser ruinene til klosteranlegget på Hovedøya i Oslo.

Foto: Arve Kjerseim, Riksantikvaren

► Utover på 1600-talet vart krosskyrkjene meir og meir vanlege. Ringebu stavkyrkje i Oppland vart bygd om til krosskyrkje på denne tida.

Foto: Ingeborg Magerøy, Riksantikvaren

▲ Dei fleste kyrkjene i Noreg frå den første tida etter reformasjonen er lafta tømmerkyrkjer med rektangulært skip og smalare kor, som for eksempel Gaupne gamle kyrkje i Luster kommune i Sogn og Fjordane frå midten av 1600-talet. Foto: Hans Olav Stegarud, Riksantikvaren

◄ Preikestolen fekk ei sentral rolle i kyrkjerommet etter reformasjonen. Ofte var dei pryda med bibelord og evangelistar eller evangelistsymbol, anten som skulpturar eller måleri. Denne preikestolen er frå Kvikne kyrkje i Tynset kommune i Hedmark, og stod truleg klar da kyrkja vart innvigd i 1654. Foto: Iver Schonhowd, Riksantikvaren

ning. Bileta kunne vere til god hjelp for kyrkjelyden ved å gjere teksten enklare å forstå og hugse. Så sant bileta ikkje blei brukt på gale vis, for eksempel til avgudsdyrking, meinte Luther at det ikkje var nødvendig å øydeleggje dei.

Ein arv frå den kritiske haldninga til bileta finn vi i katekismetavlene frå slutten av 1500-talet. Dette er altartavler som berre har tekst og ingen bilete. Etter kvart vart det likevel vanleg med altartavler med ein kombinasjon av tekst og bilete, og det finst få eksempel på reine katekismetavler frå 1600-talet.

Mykje av kyrkjekunsten frå mellomalderen vart også med inn i den nye tida. Kva som til slutt hende med biletkunsten, ser i mange tilfelle ut til å vere personavhengig. Situasjonen i eitt prestegjeld kunne vere ein heilt annan i eit anna. Som kunsthistorikar Sigrid Christie skriv i boka *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800*, er det mogleg at det har vore

Dette altarskapet i Leka kyrkje i Nord-Trøndelag er ein del av den såkalla Lekagruppen, som er fem altarskap som truleg kom frå Utrecht i Nederland til Noreg tidleg på 1500-talet. Foto: Birger Lindstad, Riksantikvaren

Krusifikset i Gjerstad kyrkje er frå ca. år 1300. Det er eitt av 21 krusifiks i Noreg frå denne tida. Foto: Birger Lindstad, Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU)

Sjølv om ein del av kyrkjekunsten frå mellomalderen vart fjerna og øydelagt etter reformasjonen, vart også mykje med inn i etter-reformatorsk tid.

◀ Skulptur frå rundt år 1400 i Gjerstad kyrkje på Osterøy i Hordaland. Kven skulpturen førestiller, er usikkert, men det kan vere Sankta Birgitta. Foto: Birger Lindstad, Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU)

Kjelder:

Christie, Håkon (1991). Kirkebygging i Norge i 1600- og 1700-årene. I: *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring*, årbok 1991. Oslo, Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring

Christie, Sigrid (1973). *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800*. Norges kirker, bd. 1, utgitt av Riksantikvaren i serien Norske Minnesmerker. Oslo, Forlaget land og kirke

Kirkesøk

Kulturminnesøk

Reformasjonen 1517–2017. Reformasjonsbloggen til Universitetet i Oslo

Store norske leksikon

Storsletten, Ola (2008). Etter reformasjonen : 1600-tallet. I: *Kirker i Norge*, bd. 5. Oslo, ARFO

Sørmoen, Oddbjørn (2014). *Norske kirker i 1814. I: De kom fra alle kanter – eidsvollsmennene og deres hus*, Jørn Holme (red.). Oslo, Cappelen Damm

eit for stort fokus på kva konsekvensar reformasjonen fekk for kyrkjekunsten:

«Det er et spørsmål om ikke den billedfiendtlighet som man har tillagt reformasjonstiden, mer bygger på enkelttilfeller enn på generelt grunnlag, og at den først gjorde seg gjeldende for alvor på et langt senere tidspunkt i vår kirkes historie».

Likevel peiker Christie også på at ei meir likegyldig haldning til bileta gjorde at

reformasjonen på lang sikt vart skjebnesvanger for kyrkjekunsten frå mellomalderen.

Det er i det heile tatt mange usikre moment når det gjeld kva direkte konsekvensar reformasjonen fekk for dei norske kyrkjene. Ettersom det ikkje var snakk om eit markant brot i 1536/37, må ein sjå endringane i eit lengre perspektiv der dei evangelisk-lutherske tradisjonane gradvis erstatta dei katolske.

Banebrytende arbeid for å sikre stavkirke mot brann

Stavkirken på Grip fra 1400-tallet er en av de minste stavkirkene som er bevart. Kirken ligger midt i tett bebyggelse i et nedlagt fiskevær, og brannsikring av kirken har vært svært vanskelig – inntil nå.

AV VEGARD VEDHUS, RIKSANTIKVAREN

Grip stavkirke ligger på øya Gripsholmen, ca. 12 kilometer nordvest for Kristiansund. Det er ikke helårsbosetning på øya, som ligger i værharde omgivelser.

Til tross for at Grip stavkirke bærer preg av flere ombygginger gjennom århundrene, er bygningskjernen med stavverk fra middelalderen bevart. I løpet av det siste året har det foregått arbeider med å gjøre kirken mer motstandsdyktig mot brann utenfra, som del av Riksantikvarens bevaringsprogram for brannsikring av stavkirkene. Arbeidet som er gjort med ytre brannsikring ble avsluttet i september 2016, og beskrives som banebrytende.

Skånsom metode

Metoden kan beskrives som en skallsikring og går ut på å øke tykkelsen på veggene med et nytt tømmermannspanel, i kombinasjon med moderne branntetningsmaterialer. En tykkere og tettere vegg vil gjøre at en gjennombrenning tar lenger tid. Dette gir større mulighet for å slukke en eventuell brann før den trenger inn i konstruksjonen og videre til selve kirkerommet. Arbeidet som er gjort har også vært skånsomt mot bygningsdeler som skriver seg fra middelalderen. Det tidligere tømmermannspanelet som nå er byttet ut ble tilført i 1930-årene, og arbeidet med å sette på nytt panel har ikke påvirket middelalderkjernen i bygningen.

Mange utfordringer

Arbeidet startet allerede i 2013 med å undersøke ulike muligheter for passiv brann-

Panelet på Grip stavkirke ble i sin helhet skiftet for å øke brannmotstanden. Det erstattet et panel fra 1930-tallet, men det ble ikke gjort endringer eller andre bygningsmessige tiltak i stavkirkekonstruksjonen. Bildet viser Grip stavkirke med ny panel. Foto: Rolf Lervik

sikring av Grip stavkirke, som kunne gjøre kirken motstandsdyktig mot brann utenfra i minst én time. Passiv brannsikring vil si å hindre eller forsinke en brann i å spre seg. Metoden som til slutt ble valgt var en lavteknologisk løsning, det vil si en løsning som for eksempel ikke trenger vann eller strøm for å fungere.

– Det har vært viktig med en ytre brannsikring som er lavteknologisk. Fiskeværet på Grip er ikke lenger bebodd på vinteren, og dermed er det ikke mulig på kort varsel å bemanne de utplasserte brannslangene. I tillegg tar det lang tid for brannvesenet å komme frem, spesielt

i dårlig vær, sier Sjur Mehlum, seniorrådgiver hos Riksantikvaren.

Han forteller at han hittil ikke har hørt om lignende metoder for brannsikring av kulturminner i Norge.

– Det vellykkede resultatet ville ikke vært mulig uten det gode samarbeidet med den branntekniske rådgiveren og dyktige håndverkere. Det er ikke vanlig å bruke brannhemmende maling på stavkirker, og det har heller ikke blitt gjort i dette tilfellet. Denne nye metoden kan kanskje bli mer vanlig å bruke i fremtiden i lignende tilfeller som på Grip, sier Mehlum.

Strøm fra himmelen

Vatikanstaten har installert over 2000 kvadratmeter solcellepanel rett ved Peterskirken i Roma.

AV TURID ÅRSHEIM, RIKSANTIKVAREN

Baksiden av Peterskirken i Roma er et mektig og sjeldent skue. Dette er Vatikanstatens hjerte, med Vatikanhagene og pavens residens i umiddelbar nærhet. Roberto Mignucci og Barbara Bellano fra Vatikanstatens administrasjon viser oss rundt i det fredelige, folketomme området bak pavens kirke.

Solceller på taket

Aula Paolo VI, Paul VIs publikumsaula, er bygget i 1971 og ligger rett ved Peterskirken. Bygningen har plass til over 6000 personer, og har solcellepaneler installert på det massive, bølgende taket.

– Det var tilfeldigheter som gjorde at vi fikk ideen. Vi måtte restaurere de originale takpanelene, som allerede hadde skjermert mot sola. Så hvorfor ikke prøve med solceller? Det passet perfekt, sier ingeniør Roberto Mignucci.

– Ville dere vurdert å installere solcellepaneler på historiske bygg?

– Vi har ingen planer om det. På Peterskirken ville det vært umulig, både av historiske og teknologiske grunner, sier Mignucci.

Likevel er publikumsaulaen med solcellene forbløffende nær Peterskirkens

imponerende kuppel. Og det er nøye gjennomtenkt hvordan solcellene er plassert. Står man på Petersplassen, kan man ikke se taket med solcellene, og den historiske skylinen er uforandret.

Godt tilpasset

– Vi har hatt mange diskusjoner, men vi har vært heldige fordi bygningens form og struktur gjorde det enkelt å tilpasse panelene. Ingenting er synlig fra bakkenivå. Det kommer sterke refleksjoner fra sola, men panelene er bygd opp slik at det til hvert solcellepanel er en matt tilstøtende overflate. En aktiv og en passiv, sier Mignucci.

Denne løsningen sørger også for at man unngår såkalt lysforurensing. Det vil si at solcelletaket ikke reflekterer solen på en slik måte at det påvirker opplevelsen av Peterskirken eller de historiske omgivelsene.

Vatikanet har et perfekt klima for solcelleteknologi, og solcellene på taket av publikumsaulaen genererer nok strøm til at bygningen er selvforsynt med kilowatt hele året. Det er et teknologisk transformatorrom inni bygningen, og til enhver tid kan man følge med på strømproduksjonen på en informasjonstavle. Teknologien er fra Tyskland.

– Solcellene krever ikke mye vedlikehold. Vi vasker dem en gang i måneden med kost og vann. Levetiden er på minst 12 år og de tåler regn. Solcellepanelene er lette å fjerne igjen dersom man ønsker andre løsninger i fremtiden, forteller Mignucci.

Miljøvennlig i det sixtinske kapell

Vatikanstaten er verdens minste og grønneste stat. Pave Frans har markert seg som

Roberto Mignucci og Barbara Bellano har sin arbeidsplass inne i Vatikanstaten. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

en miljøvennlig pave, og Vatikanstaten følger pavens instruksjoner om å være bærekraftig i det meste de foretar seg.

– Det første steget var å skifte lysystem i det sixtinske kapell. Vi byttet til LED-lamper og bruker nå 70 % mindre strøm. Vi forventer samme resultat når vi nå har et nytt lysystem i kolonnaden på Petersplassen, sier Mignucci.

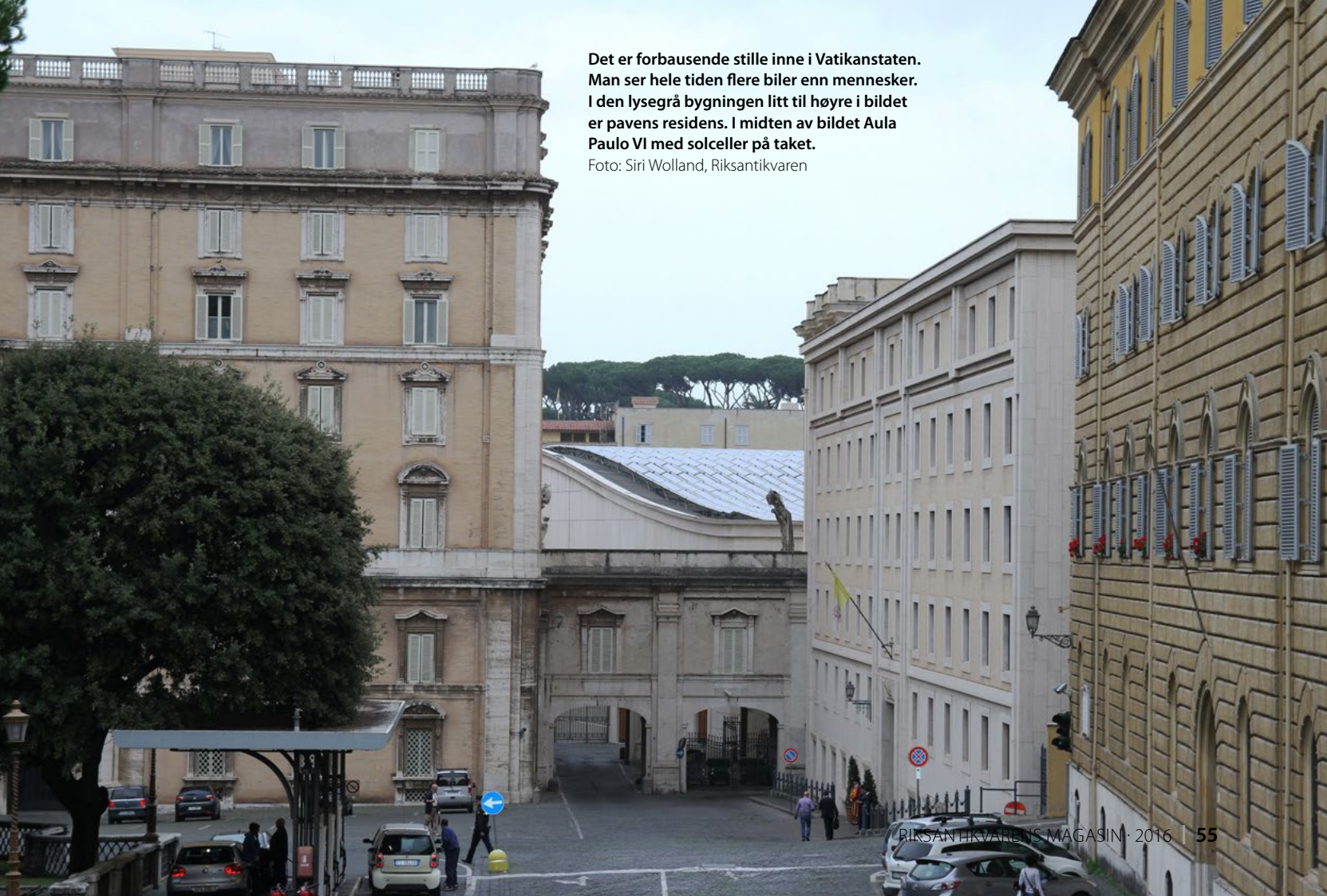
Det sixtinske kapell har et stort antall besøkende. De siste to årene har et endret oppvarmings- og lufteanlegg redusert påvirkningen fra både forurensing og vandedampen fra menneskers pust. Systemer med kameraer tilpasser seg hvor mange mennesker som er inne til enhver tid, og opprettholder et konstant temperaturnivå og kontroll med CO₂ og fuktighet. Slik får de fantastiske kunstverkene bedre bevaringsforhold, samtidig som de fortsatt er tilgjengelige for publikum.

Solceller på kirketaket

Høsten 2016 ble Strand kirke Norges første kirke med solceller på taket. Strand kirke i Rogaland er 150 år gammel, og listeført som bevaringsverdig kirke. Riksantikvaren ga klarsignal til å gjennomføre tiltaket som et prøveprosjekt. Ikke alle kulturhistoriske bygninger vil kunne ta i bruk solceller, men teknologien er i stadig utvikling og åpner for nye muligheter. Det er for eksempel også mulig å få takstein med integrerte solcellepaneler.

Solcellene på Paul VI's publikums-
aula med Peterskirkenes kuppel
i bakgrunnen. Hvert solcellepanel
har en matt tilstøtende overflate
for å unngå lysforurensing.
Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Det er forbausende stille inne i Vatikanstaten.
Man ser hele tiden flere biler enn mennesker.
I den lysegrå bygningen litt til høyre i bildet
er pavens residens. I midten av bildet
Aula Paulo VI med solceller på taket.

Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Historielag + kommuner = sant

KiK-prosjektet 2011-2020

KiK står for «Kulturminner i kommunen» og er Riksantikvarens satsing på å styrke kulturminnearbeidet i kommunene. Et av målene med satsingen er at minst 90 % av kommunene skal ha politisk vedtatte kulturminneplaner innen 2020. Prosjektleder er Kari Larsen.

- En **kulturminneplan** er kommunens oversikt over viktige kulturminner og kulturmiljøer og inneholder en plan for forvaltningen av disse.
- Kommuner som vil utarbeide kulturminneplan kan søke om 100 000 fra Riksantikvarens KiK-midler gjennom sin fylkeskommune. Søknadsfristen for 2017 er 15. februar for fylkeskommunene, dvs. noe tidligere for kommunene.
- På www.ra.no/kiK finnes informasjon om søknaden, om kulturminneplanarbeidet, og råd og tips for å komme i gang

Både kommuner og historielag jobber med lokale kulturminner, men sitter ofte på hver sin tue. Høsten 2016 har Riksantikvaren og Landslaget for lokalhistorie lekt Kirsten giftekniv.

AV LOUISE BRUNBORG-NÆSS, LANDSLAGET FOR LOKALHISTORIE/RIKSANTIKVARENS KIK-PROSJEKT

Mer enn 100 000 mennesker i Norge er engasjert i landets 600 historielag, og det finnes historielag i nesten hver kommune i Norge. Riksantikvaren og Landslaget for lokalhistorie har høsten 2016 jobbet med å få til gode samarbeidsformer mellom historielagene og kommunene i arbeidet med kulturminneplaner. Dette tiltaket er en del av Riksantikvarens KiK-prosjekt (Kulturminner i kommunene).

Historieinteresserte medlemmer

Historielagenees aktiviteter er mangfoldige. Mange fordyper seg i gamle arkiver og skriver bygdebøker og artikler, og mange har historiske fotoarkiv. Noen arrangerer temakvelder og holder foredrag, mens andre inviterer på vandring i bygater eller til ukjente «skatter» utenfor allfarvei. En undersøkelse om aktiviteter i historielagene viser dessuten at rundt 30 % av lagene eier/forvalter bygdetun eller annen bygningsarv, og mange medlemmer bruker hundrevis av timer hvert år på å ta

◀ Harstad historielag på studietur til Sjuraldalen (Kaltdalen) for å studere rester av samisk bosetting. (Leder Kjell E. Pedersen i forgrunnen). Foto: Gunnar Reppen, lokalhistoriewiki.no

enn kommunalt ansatte med mange ansvansområder og lite tid. De godt voksne medlemmene har gjerne bodd i kommunen et langt liv og er tidsvitner til nære historiske hendelser. Historielagene bruk av kulturarven i ulike aktiviteter er med på å skape tilhørighet og eierskap til kulturminnene for innbyggerne.

Historielag i kulturminneplaner

En gjennomgang av 74 kulturminneplaner fra kommunene, viser at historielag er nevnt i de fleste planene, selv om under halvparten av kommunene har brukt lagene aktivt i arbeidet. I bare 16 % av de vedtatte planene har historielaget vært med i selve prosjektgruppa/ arbeidsgruppa. Flere kommuner forteller at en viktig grunn til å ha med historielagene er at de er i stand til å koble den immaterielle kulturarven til de fysiske kulturminnene. Lagene har også stor betydning for at tiltak fra planens handlingsdel blir satt ut i livet, slik at ikke planen blir et «dødt» dokument, men blir brukt aktivt.

Råd til kommuner som vil samarbeide med historielag

- Trekk inn de frivillige tidlig i prosessen.
- Skap gode møteplasser.
- Aksepter at de frivillige er nettopp det – de har andre jobber også.
- Avklar roller og forventninger fra start.
- Ha romslige og tydelige tidsfrister.
- La historielagene bidra aktivt til kulturminneplanens handlingsdel.
- Gi historielagene anerkjennelse for arbeidet de gjør.

Kilder

Historielagsundersøkelsen 2015

Samtaler med prosjektledere i ulike kommuner høsten 2016

HOME-kulturarv der du bor – en inspirasjonsbok 2016

vare på disse. De fleste lagene er dessuten involvert i registrering av kulturminner på ulikt vis. Fellestrekk for historielagsmedlemmene er et sterkt lokalt engasjement, en dragningskraft mot å fordype seg i kildemateriale og en uuttømmelig interesse for historie og kulturarv.

Historielagenes kunnskap

Mer systematisk samarbeid mellom kommuner og historielag kan være med på å høyne kvaliteten på lokalt kulturminnearbeid. Historielagene har sitt hovedfokus på den immaterielle kulturarven: gjennom bilder, fortellinger og arkivmateriale kan historielagene underbygge og forsterke de fysiske kulturminnenes verdi. De frivillige organisasjonene representerer dessuten et annet perspektiv enn offentlig forvaltning på hva som er verdt å ta vare på, og bidrar til å sikre geografisk og tematisk bredde. Historielagene har medlemmer har tid til å fordype seg på en annen måte

Kulturminneplan for alle

– En kommunal kulturminneplan skal ikke være de profesjonelle byråkraters plan, den handler om vår alles kulturarv, mener Frank Allan Juhl, kulturvernrådsgiver i Aust-Agder fylkeskommune.

AV LOUISE BRUNBORG-NÆSS, LANDSLAGET FOR LOKALHISTORIE/RIKSANTIKVARENS KIK-PROSJEKT

Aust-Agder fylkeskommune har med midler fra Riksantikvaren gitt støtte til kulturminneplaner i ti av sine 15 kommuner.

– Det er tusen ganger lettere å beskytte den lokale kulturarven hvis man kan henvise til et politisk vedtatt dokument, sier Juhl. – I mange tilfeller er det ikke vondt vilje som gjør at kulturminner

blir ødelagt, men manglende kunnskap. Der det ikke finnes en kulturminneplan, mangler kommunen både oversikt over hva som finnes og et verktøy for å ivareta kulturminnene i saksbehandling og planarbeid. Da er det lett at kulturminnene «glemmes» i en presset arbeids hverdag.

Kulturminner av nasjonal verdi, inkludert fredete kulturminner, er vernet etter kulturminneloven og registrert i kulturminnedatabasen Askeladden. »

Men kulturminner av lokal verdi har ikke noe formelt vern hvis ikke kommunene selv har inkludert dem i en politisk vedtatt plan.

– Dessuten har det åpenbart en stor nytteverdi å få samlet informasjon om kulturarven i fylket, sier Juhl. – Det er fryktelig mange kulturminner rundt i fylket vårt som vi ikke har oversikt over og som heller ikke har noe formelt vern, og vi risikerer rett og slett at mange av disse går tapt.

Juhl mener at de fleste kommunene er positive til å lage kulturminneplaner, og de kommunene som er i gang i Aust-Agder rapporterer at det er et morsomt og givende arbeid. Men noen kommuner trenger en liten dytt for å komme i gang. Den erfarne kulturvernrådgiveren er klar på at kommunene selv skal må ta eierskap til arbeidet med kulturminneplanen fra starten:

– Verken fylkeskommunen eller Riksantikvaren skal overstyre eller være smaksdommere over det kommunen vil inkludere i planen.

Det viktigste nå, mener kulturvernrådgiveren, er ikke at kommunene går ut og registrerer flere kulturminner.

– Det finnes mye informasjon om kulturminner rundt omkring, men kunnskapen er veldig spredt, så det er viktig at kommunene begynner med å skaffe seg oversikt. Dessuten er kulturminner mer enn fysiske objekter. Det kan være histori-

ene bak som gjør objektene verdt å bevare. Disse historiene er det folk i kommunen som kjenner. Ofte vil historielaget være et naturlig sted å begynne for å finne fram til fortellingene som gir kulturminnene merverdi.

Videre mener Juhl at det er det er viktig at kommunene ser bruk og bevaring av kulturarven i sammenheng med andre

planprosesser, for eksempel kommunepanen og planer for folkehelse eller friluftsliv.

Frank Allan Juhls beste råd til kommuner som lurer på hvor de skal starte? «Begynn med det dere har – *keep it simple!*»

Hvilke oppgaver har kommunen på kulturminnefeltet – og hvordan løse dem?

AV KARI LARSEN, RIKSANTIKVAREN

Kommunene har et stort ansvar og en rekke oppgaver på kulturminnefeltet. Mange kommuner synes det kan være vanskelig å få oversikt over feltet, eller trenger konkrete råd og veiledning i sin saksbehandling, for eksempel knyttet til plan- og byggesaker. Miljøkommune.no er utviklet for de som jobber i kommuner. Nettstedet tilbyr konkret og oppgaverettet veiledning, og gir oversikt over kommunens miljøansvar.

Formålet med Miljøkommune.no er å hjelpe deg som jobber med saksbehandling i kommunen med å løse miljøoppgaver på en god og effektiv måte. Nettstedet tilbyr konkret og oppgaverettet veiledning, og gir oversikt over kommunens miljøansvar. Noe av det du kan finne på nettstedet er:

- Oversikt over hvilket ansvar kommunen har
- Oppgaverettede veiledere
- Sjekkliste, skjema og brevmalere

Riksantikvaren samarbeider med flere andre statlige etater om å utvikle nettstedet. Foreløpig er kulturminnetemaet utilstrekkelig dekket på nettstedet, men Riksantikvaren vil i løpet av våren ha en dugnad for å få mer og bedre veiledning på dette feltet. Har du tips til tema eller konkrete oppgaver som nettstedet bør omtale på vårt felt, kan du ta kontakt med kik@ra.no

På Josdalsheia finnes til sammen 14 brudler som hver består av mange steiner. Foto: Åse Bitustøl, Riksantikvaren

Brudleruta i Vest-Agder

Nå kan turgåere vandre i fotsporene til tidligere tiders brudefølger.

AV ÅSE BITUSTØL, RIKSANTIKVAREN

Historiske vandreruter er et samarbeid mellom Turistforeningen (DNT) og Riksantikvaren. I 2015, Friluftslivets år, ble seks ruter åpnet. Åpningen av den sjuende, Brudleruta, ble utsatt til 2016 på grunn av mye regn og våte forhold. Men i september 2016 ble Brudleruta høytidelig åpnet av fylkesordfører Terje Dammann. Mer enn 150 mennesker møttes ved brudlene på Josdalshei til kaffe og trekkspill etter å ha gått fra hver sin kant.

På vei til kirke

Brudleder finner vi i indre Agder, deler av Telemark og Rogaland. Brudleder (brudler) er en rad med steiner som ble lagt opp av brudefølger på vei til kirke, eller av brudens/brudgommens følge da de forlot hjemgården. Alle i følget bidro med steiner til brudleden som skulle minne om dagen da brudefølget gikk over heia. De minste steinene er antakelig lagt opp av de minste barna, og den største tror vi skal symboli-

sere brud og brudgom. Det er usikkert om brudlene også skulle beskytte brudefølget mot onde ånder. Brudlene ble gjerne lagt på høye partier og på bart fjell, derfor er mange fremdeles synlige i terrenget i dag. Den siste brudleden på Josdalsheia ble lagt ned for akkurat hundre år siden, men historien forteller at dette var en vanlig skikk allerede på 1600-tallet i indre Agder.

Dagens vandrerute

Brudleruta går fra gårdene i Salmeli i Kvinesdal til Josdal i Sirdal. Det er selvfølgelig mulig å gå begge retninger, og i tillegg gjøre det til en rundtur ved å legge turen om Hovsknuten som gir en storslagen utsikt. Fra grenda Salmeli til kirken på Tonstad er det en tur på over 25 km. Deler av stien er fint oppbygd rideveg.

Det er Flekkefjord og Opland turistforening som har ansvar for ruta, med god støtte i fylkeskommunens friluftslivsforvaltning.

▲ Turfølget tar en rast ved «Løva og prinsen» på vei fra Josdal til brudlene. Foto: Åse Bitustøl, Riksantikvaren

▼ Denne steinformasjonen har fått navnet «Løva og prinsen», uvisst av hvilken grunn. Foto: Åse Bitustøl, Riksantikvaren

Laupa Manor School er restaurert med EØS-midler og har i dag 93 heldige elever. Foto: Riksantikvaren

Frå overklasse til klasserom

EØS-midlane

EØS-midlane er Noregs, Islands og Liechtensteins bidrag til å redusere sosial og økonomisk ulikhet i Europa og styrke samarbeidet mellom Norge og land i Europa. Midlane går til program innanfor fagfelt som miljø, forskning, helse, kultur og kulturarv i 16 land.

På oppdrag frå Utanriksdepartementet deltar Riksantikvaren som partner i kulturarvprogramma under EØS-midlane i Estland, Latvia, Litauen, Ungarn og Romania.

I 2017 og 2018 vil det komme nye utlysingar av EØS-midler til kulturminneprosjekt i fleire europeiske land. Norsk kulturminnesektor kan delta som partner i prosjekta.

Flottare skular enn dei estiske Manor Schools skal ein leite lenge etter. No er fleire av dei restaurerte ved hjelp av EØS-midler.

AV NOELLE DAHL-POPPE, RIKSANTIKVAREN

Lukta av viskeler, krit og våt ull dominerer i dag mange av Estlands herskapshus. Nokre av dei liknar små lystslott frå utsida, men inne er det kaos; hektisk springing, roping og lyden av bøker som lukkast hurtig og stablast saman. Det er undervisning på barneskuletrinnet. Ein eim av kokte poteter stig opp frå kantina. Barna som går på herskapsskular (Manor Schools) i Estland et i standsmessige omgivnader. Etterpå skal dei få leike i slottsparken.

For hundre år sidan på nøyaktig same sted: Lukta av tung parfyme, sitronkaker og stearinlys. Overklassa er samla i salongen. Samtalen sirklar rundt kultur, litteratur og siste mote frå Paris. Språket er tysk. Kanskje noko polsk, russisk eller til og med svensk. Men ikkje eit ord estisk kan høyrast her. Det vert ikkje snakka estisk i det heile tatt blant overklassa. Det kan nok kanskje høyrast nede i kjellaren. Her er det «upstairs downstairs» som gjeld; herskap og tenar. Alle veit kor plasen sin er.

Vasalemma Manor School. «Sjå kva eg kan!» Foto: Katrin Tang

Undervisning ved Ruila Manor School. Foto: Katrin Tang

Utetime ved Vasalemma Manor School. Foto: Katrin Tang

Snart lunsj ved Harmi Manor School. Ukas ordenselev ringer med matklokka. Foto: Katrin Tang

Estiske herskaps hus har blitt brukt som skular sidan 1920-talet. Foto: Estonian National Museum

Klasserom på den nyrestaurerte Vääna herskapsskule. Trivselen ved skulen har auka betrakteleg etter istandsettinga. Foto: Noelle Dahl-Poppe, Riksantikvaren

Nok av plass til å springe i gangane på Vaatsa Manor School. Foto: Noelle Dahl-Poppe, Riksantikvaren

I 1918 vart den utanlandske overklassa kasta ut av Estland, jorda vart teken frå dei og gitt til lokale bønder, og dei flotte bustadane vart ståande tomme. Det var veldig mange av dei; nokre stadar eit herskapshus kvar 5 km. Kva i all verda skulle den nyleg frigitte estiske staten fylle desse bygningane med? Svaret vart i mange tilfelle skular. 69 av dei er der den dag i dag. Tretten av dei restaurerte ved hjelp av Noreg gjennom EØS-midlane.

Riksantikvaren har vore programpartnar i det estiske EØS-programmet for herskapsskulane. I tillegg til reine istandsettingsprosjekt har det òg vore verdiskapingsprosjekt ved skulane. Korleis kan skulane også fungere som møteplassar for lokalbefolkninga? Korleis kan dei opne opp for turistar? Korleis bruke skulebygningane for å auke trivselen for alle innbyggjarane i bygda? Målet må vere at lokalbefolkninga skal få glede av desse praktbygga i mange år framover.

Kjøkkenet på Laupa Manor School. Dette var «downstairs», der tenestefolket heldt til. I dag vert det laga varm heimelaga skulemat her kvar dag. Foto: Noelle Dahl-Poppe, Riksantikvaren

Delar av Lower Vítkovice. Gassklokka til høgre i bildet er bygd om til konferanse- og konsertlokale.
Foto: Ulf Ingemar Gustafsson, Riksantikvaren

Nye tankar om gammal industri

Mange land i Europa har industriområde som ikkje lenger er i bruk. Kva gjør ein med dei store anlegga som står att? Gode idear til gjenbruk av industrianlegg blir delt over landegrensene.

AV BEATE STRØM, RIKSANTIKVAREN

I april 2016 avslutta Riksantikvaren eit toårig samarbeid med Národní Památkový Ústav, det tsjekkiske Instituttet for Kulturarv i Ostrava. Prosjektet hadde tittelen *Industrial Heritage – Exchange of experience with documentation of industrial heritage* og vart finansiert gjennom EØS-midlane.

Gjennom prosjektet fekk partane

treffe andre som jobbar med vern av industrielle kulturminne, og utveksla kunnskap med kvarandre.

Riksantikvaren var faglig rådgjevar og heldt forelesingar ved universitetet i Ostrava. Riksantikvaren deltok òg i vandretstillinga *Technical Monuments in Norway and the Czech Republic*, og i debattar om den framtidige forvaltninga av industriområdet Nedre Vítkovice (Dolní Vítkovice) i Tsjekkia.

Eit lite glimt inn i Lower Vítkovices enorme smelteverk som framleis er i drift i dag. Fabrikken har produsert råjern sidan før midten av 1800-talet, og var ein gigantisk arbeidsplass før og under kommunisttida, før fløyelsrevolusjonen reduserte produksjonen betrakteleg.

Foto: Ulf Ingemar Gustafsson, Riksantikvaren

Norsk og slovensk båtbygger fant et

– Det var veldig fint å oppleve at en norsk og en slovensk båtbygger hadde et felles språk, selv om vi ikke kunne snakke sammen, forteller Berit Osmundsen fra Oselvarverkstaden i Hordaland.

AV BJARNE RØSJØ

Berit Osmundsen reiste til Cercnika-området i Slovenia for å bygge en tradisjonell båt – en drevak – sammen med den eneste gjenværende båtbyggeren som fortsatt kunne kunsten, og kom tilbake full av nye erfaringer og kunnskap.

– Jeg lærte fremfor alt at vi båtbyggere ikke er alene om den kunnskapen vi sitter med. En slovensk drevak og en norsk oselver er forskjellige båttyper, men det var veldig givende å erfare at mange av grunnprinsippene i byggingen er de samme. Det bekrefter at vi er på rett spor i Norge, når vi ser at folk som bor så langt borte har gjort seg mye av de samme tankene! forteller Osmundsen.

I samme båt

Berit Osmundsen er daglig leder for Oselvarverkstaden, et båtbyggeri med fem ansatte i Os sør for Bergen. Det ligger i navnet at verkstedet har spesialisert seg på oselvere, en klinkbygd båttype som har vært vanlig i ytre strøk av Hordaland i mange hundre år. Den slovenske drevaken er en enklere farkost og blir i våre dager brukt på innsjøer, men i eldre tider – mens Slovenia hadde lengre kystlinje enn i dag – ble båttypen også brukt i Adriaterhavet.

Osmundsen tilbrakte en hektisk uke i Slovenia sammen med den pensjonerte båtbyggeren Tone (uttales «Tåne») Lovko, som var den siste båtbyggeren som fortsatt kunne bygge en drevak. En viktig del av prosjektet var at han skulle få tid og anledning til å lære opp skoleungdom-

mer som kunne føre tradisjonen videre. Oppholdet ble finansiert via et prosjekt med den treffende tittelen «In the same boat», og som er støttet av Norge gjennom EØS-midlene.

Snakket samme språk

Berit Osmundsen snakket naturligvis ikke slovensk, og Tone Lovko snakket ikke engelsk, men det ble ikke noe problem.

– Det viste seg fort at vi snakket samme språk når vi satte i gang med økser, sager, biler og høvler i verkstedet, forteller Osmundsen.

Båtbyggeren fra Os kjente seg også igjen da hun ble med ut i den slovenske granskogen for å finne trær som kunne bli brukbare båtemner.

– Hjemme i Norge hogger vi trærne om vinteren mens de «sover», da er det mindre næring i stokken og virket står seg bedre mot råte og skadedyr. Tone tenkte på den samme måten, men han var i tillegg opptatt av at trærne bare skal hogges på gammel måne, altså avtakende etter

Den slovenske drevak-en og en norsk oselver er forskjellige båt-typer, men Berit og Tone erfarte at grunnprinsippene i byggingen er de samme. Her er Berit Osmundsen og Tone Lovku i en drevak. Foto: Ljuba Jence

felles språk

fullmånen. Han mente at aktiviteten i naturen er litt lavere når månen er gammel enn når det er nymåne og fullmåne, og trær som hogges i den rette perioden gir materialer som er mindre utsatt for råte og skadedyr. Jeg har undersøkt litt om dette etterpå, men jeg har så langt ikke funnet noen norsk tradisjon på dette, forteller hun.

Læringen gikk begge veier

Den norske og den slovenske båtbyggeren var enige om å se etter mjuke, fleksible trær med lite spenninger. Begge to så dessuten etter et spesielt fargespill i barken, som er et signal om rett kvalitet. Både i Norge og Slovenia kan det ta flere år å lære alt som trengs for å finne de beste materialene til båtbygging.

– Jeg lærte veldig mye av Tone, og oppholdet har vært med på å skape ny interesse for båtbyggerfaget. Jeg har alltid brent for faget mitt, men det er likevel godt med nye impulser. Dessuten var det tankevekkende å se at de hadde én person

i Slovenia som kunne bygge denne båten: Da ser vi hvor heldige vi er i Norge, som har klart å ta vare på mer gammel båtbyggerkunnskap, sier Osmundsen.

Innskrevet på UNESCO-liste

Oselvarverkstaden ble 1. desember 2016 tatt inn på UNESCOs prestisjetunge liste over beste vernepraksis (Good Safeguarding Practices) etter konvensjonen om immateriell kulturarv. Båtbyggeriet ble nominert fordi de gjennom generasjoner har videreført, og fortsetter å videreføre, kunnskapen om byggetradisjon og bruk av oselveren.

– Dette er en stor dag for verkstedet. Tenk at vi er de eneste fra Nord-Europa som er kommet med på denne UNESCO-lista. Det er fantastisk! sa Berit Osmundsen til lokalavisa Os & Fusaposten etter at avgjørelsen var falt.

Oselvarverkstaden er en stiftelse som Os kommune, Hordaland fylkeskommune og Os båtbyggjarlag står bak.

Kompetanseutveksling gjennom EØS-prosjekter

Nærmere 50 norske organisasjoner deltar i kulturminneprosjekter finansiert av EØS-midlene i ti europeiske land. Mange norske partnere bruker prosjektene som verktøy for kompetanseutvikling. I flere prosjekter har norske håndverkere deltatt i restaureringen av et kulturminne, eller det har blitt holdt kurs i tradisjonelle håndverksteknikker. Norske håndverkere, konservatorer og byggfagselever har både deltatt på og holdt denne typen kurs. Mange av dem har kommet tilbake med ny kunnskap og inspirasjon etter møter med fagfolk fra andre europeiske land.

Arvesølv

Gjennom et eget utdanningsprogram skal prosjektet Young Guardians of Heritage øke kunnskapen om tradisjonelt håndverk og relevansen det har for dagens samfunn. Museumssenteret i Hordaland og den slovenske NGO-en Heritage House jobber sammen med elever og lokale kunnskapsbærere om smedkunst, båtbygging, linproduksjon og fortellertradisjoner. Målet er å sikre at tradisjonskunnskap ikke går tapt, men at det heller utvikles jobbmuligheter for ungdommer og arbeidsløse.

Fakta om EØS-midlene

EØS-midlene er Norges, Islands og Liechtensteins bidrag til å redusere sosial og økonomisk ulikhet i Europa. Midlene går til programmer innenfor fagfelt som miljø, forskning, helse, kultur og kulturarv.

På oppdrag fra Utenriksdepartementet deltar Riksantikvaren som partner i kulturarvprogrammene under EØS-midlene i Estland, Latvia, Litauen, Ungarn og Romania.

I 2017 og 2018 vil det komme nye utlysninger av EØS-midler til kulturminneprosjekter i flere europeiske land. Norsk kulturminnesektor kan delta som partner i prosjektene.

Eksempler på EØS-prosjekter med håndverksutveksling

Den grønne synagogen i Rezekne er en av de eldste tresynagogene i Baltikum. Nå har den fått nytt liv ved hjelp av skoleelever fra Norge og Latvia. Elever fra Sam Eyde videregående skole i Arendal har jobbet sammen med profesjonelle håndverkere. De får internasjonal erfaring, kunnskap om restaurering og arbeidstrening som forberedelse til et stadig mer internasjonalt arbeidsmarked. Synagogen skal tas i bruk som bygningsvernensenter, turistkontor og formidlingscenter for jødisk kulturarv.

Det gamle rådhuset i den latviske byen Kuldiga er en viktig del av byens historiske sentrum, som har mange fellestrekk med Drøbak. Riktig Restaurering Akershus har samarbeidet med Kuldiga kommune om restaurering av rådhuset. Gjennom prosjektet har latviske og norske håndverkere deltatt på kurs i håndverksteknikker i Norge og Latvia.

I tillegg har en rekke norske håndverkere deltatt på enkeltstående kurs og workshoper finansiert av EØS-midler. Eksempler er kurs i vindusrestaurering i Litauen, workshop om nye teknikker innen murkonservering i Estland, med mer.

Berit Osmundsen i Oselvarverkstaden.
Foto: Øystein Lid, Os & Fusaposten

Stavkirka som kommer

Stavkirke-kopien som representerte Norge under verdensutstillingen i Chicago i 1893 kommer nå hjem til Orkdal. – Denne stavkirke-kopien markerer tidspunktet for et viktig skifte i synet på den norske kulturarven, sier Arne Asphjell i «Prosjekt Heimatt».

AV BJARNE RØSJØ

Norges paviljong under verdensutstillingen i Chicago for 123 år siden var en vakker og forseggjort stavkirkekopi som ble tegnet av arkitekten Waldemar Hansteen og bygd ved Strandheim Brug i Orkanger i 1892/93. Den lokale treskjæreren Peder O. Kvaale bidro med utskjæringene rundt portalen, og da alt var ferdig ble kirkebygget fraktet til USA som et Lego-liknende byggesett. Deretter har kirken ført en omflakkende tilværelse, men nå ligger «byggesettet» på et lager i Orkanger – etter at en gruppe ildsjeler engasjerte seg for å hente stavkirkekopien hjem igjen.

– Vi skal sette opp stavkirken på en tomt nær Bårdshaug Herregård og kom-

munesenteret på Orkanger. Innvielsen er planlagt til 9. september 2017, som er 150-årsdagen for arkitekten og industrigründeren Christian Thams. Han var Norges utsending til verdensutstillingen i Chicago og leder for snekkerbedriften som bygde paviljongen, forteller Arne Asphjell.

Stavkirken markerer et skifte

Asphjell er en av ildsjelene som har bidratt til at stavkirkekopien nå kommer hjem. Det er tankevekkende at en kopi av en stavkirke ble valgt til å representere Norge på verdensutstillingen, mener han.

– Den siste ekte stavkirken ble revet så

heimatt

▲ Stavkirken under verdensutstillingen i Chicago.

◀ Stavkirken demonteres i «Little Norway» i Wisconsin, for å starte på ferden hjem til Orkdal. Foto: Arne Asphjell

► Stavkirken i Little Norway.

sent som i 1885 i Rød i Romsdalen, men så gikk det altså bare sju år før regjeringen valgte en stavkirke til å representere Norge. Det er bygd mange stavkirkekopier etterpå, men dette var den første. Derfor har den en spesiell plass i den norske stavkirkehistorien: Den markerer at myndighetene i løpet av få år endret holdning og begynte å verdsette stavkirkene istedenfor å rive dem, mener Asphjell.

Stavkirkekopien ble innviet i Chicago på selveste 17. mai 1893. Da verdensutstillingen tok slutt i oktober samme år ble paviljongen kjøpt av en velstående amerikaner, som flyttet den til sitt landsted ved Lake Geneva i Wisconsin. Deretter skiftet

den eier noen ganger, til den i 1935 ble kjøpt av norskamerikaneren Isak Dahle og flyttet til landsbyen Blue Mounds i Wisconsin. Der ble bygget en del av fri-luftsmuseet «Little Norway», en hyllest til norsk kultur og utvandrerhistorie.

Orkdals nye attraksjon

Besøket til Little Norway dabbet etter hvert av, og i 2012 stengte eieren dørene. To år senere reiste Peder O. Kvaales barnebarn, Olav Sigurd Kvaale, til Wisconsin for å beskue bestefarens mesterverk, sammen med tre andre interesserte. Om-trent på samme tid skrev Dagens Næringsliv at kirken var i ferd med å bli solgt til

Taiwan, og da ble det fart i orkdølene. De etablerte «Prosjekt Heimatt – stavkirka tilbake til Orkanger», og resten er historie.

– Vi tenkte at det måtte være mye bedre å hente stavkirkebygningen hjem igjen til Orkdal, og heldigvis fikk vi støtte i kommunestyret. Vi har også fått økonomisk støtte fra kommunen, fylkeskommunen, næringslivet og gjennom salg av andeler. Vi har allerede fått beskjed om at det kommer mange amerikanere til innvielsen i september, forteller Asphjell.

Historiske hager og parker

Flere gamle hager og parker har de siste årene blitt restaurert på en måte som ivaretar viktige kulturhistoriske verdier. Rundt 200 grøntanlegg er fredet, og noen er vernet på annen måte.

AV MAY BRITT HÅBJØRG, RIKSANTIKVAREN

Det finnes mange typer grøntanlegg: Hager, parker, kirkegårder, uteanlegg ved offentlige bygg, opparbeidede turveistrøk og annet areal som er anlagt for sports-, rekreasjons- eller prydførmål. Grøntanlegg skiller seg fra andre kulturminner ved at vegetasjon er det dominerende elementet. Trær, busker og andre planter vokser og utvikler seg og vil endre inntrykket av en hage eller park over tid.

Hagene forteller

Anleggene slik vi ser dem i dag er påvirket av en rekke faktorer, som plassering, opprinnelig og endret bruk, og skjøtsel opp gjennom årene. Møter og trender har satt sine spor. Men selv om mye kan være endret i parken eller hagen gjennom årtier

og århundrer, kan de gamle strukturene leses i anlegget. Terrengformasjoner, gjenstående trær og annen vegetasjon, stier, dammer, murer, andre strukturer og elementer kan fortelle hvordan hagen en gang var. Under bakken kan det fremdeles finnes mange spor etter tidligere anlegg. Slike historiske spor vil være utgangspunktet ved restaurering og tilbakeføring av anleggene.

Spydeberg prestegårdshage

Hagen ved Spydeberg prestegård som ble fredet i 1991, er et godt eksempel på hvordan dette kan gjøres. Presten Jacob Nicolai Wilse arbeidet på 1700-tallet aktivt for å spre kunnskap om hagekultur. Han bodde ved Spydeberg prestegård i perioden 1768-86, og prestegårdshagen ble basis for hans virksomhet. Wilse utar-

beidet detaljerte beskrivelser av sin egen hage, både i ord og bilder. Basert på disse beskrivelsene, kobberstikk av prestegården, omfattende undersøkelser av eksisterende vegetasjon og strukturer i hagen, flere hagearkeologiske undersøkelser og andre kilder, er Wilses hage restaurert til fordums mangfold og prakt.

Den forsvunne hagen på Stend

Hagen på Stend er et annet eksempel. Ved denne lystgården som i middelalderen tilhørte Nonneseter kloster og senere ble en adelig setegård, lå tidligere et storslått hageanlegg. Etter omfattende undersøkelser av fagfolk ble yttergrensene, hovedaksen og tverraksen i et renessanseanlegg fra 1600-tallet gjenfunnet. Høsten 2016 ble den nyrestaurerte renessanshagen åpnet i forbindelse med 150-årsjubileet for skolen på Stend. Det er Hordaland fylkeskommune som har vært primus motor for dette prosjektet.

Hagen på Stend.
Foto: Bjarte Brask Eriksen

Spydeberg prestegård med den nyrestaurerte hagen. Wilse lyttet til «stedets ånd» og tilpasset sin hage til de naturgitte forutsetningene på stedet. Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren

Hirschtrappen var et viktig element i Olav L. Moens parkplan for høgskoleparken. Trappeanlegget som ble revet i 1968 fordi deler av muren raste ut, er nå rekonstruert. Parkforvaltningen ved Norges miljø- og biovitenskapelige universitet (NMBU) tok utgangspunkt i blant annet rekonstruksjonstegninger, kilde- og hagearkeologiske undersøkelser i arbeidet med gjenoppbyggingen av Hirschtrappen.

Foto: May Britt Håbjørg, Riksantikvaren

Hagearkeologisk utgraving på gartneritomta på Bygdøy i 2015. Her ble det gjort interessante funn av fundamentene til kong Oscar I sitt drivhus fra 1850-årene.

Foto: May Britt Håbjørg

Hageundersøkelser

Restaurering og istandsetting av gamle hager og parker er et tidkrevende arbeid. For å forstå grøntanlegget, dets historie og utvikling, er det nødvendig å lete fram både gamle kart, bilder og skriftlige kilder. Muntlige kilder er også av stor verdi. Undersøkelser av anlegget i seg selv er imidlertid den viktigste kilden til kunnskap om fortiden.

Riksantikvarens informasjonsark *Gamle hager: Undersøkelse og restaurering* forklarer hvordan du kan gå frem for å undersøke historien til en hage eller et annet grøntanlegg.

Fredete hager og parker

Av de rundt 200 fredete grøntanleggene vi har her i landet, de fleste i form av hager og parker, er knappe 2/3 i privat eie. Fredning etter kulturminneloven innebærer både forpliktelser og begrensninger for eieren, men gir også muligheter for økonomiske tilskudd eller faglig støtte. Hvis grøntanlegget ikke er fredet,

kan det likevel ha et visst vern dersom det ligger i et område som er regulert til hensynssone bevaring etter plan- og bygningsloven. Det viktigste vernet er imidlertid kjennskap til historien og de kulturhistoriske verdiene i anlegget og en pietetsfull skjøtsel. Du kan lese mer om gamle hager på Riksantikvarens nettsi-

der. Hagen på Stend kan du lese om på Hordaland fylkeskommunes nettsider. Spydeberg prestegård har egne nettsider om hagen.

Riksantikvarens budsjett 2016

Kap./Post		Tildelte midler (i 1000 kr)
1429.01	Driftsutgifter	129 450
1429.21	Spesielle driftsutgifter	39 899
1429.22	Bevaringsoppgaver	24 500
1429.50	Tilskudd til samisk kulturminnearbeid	3 471
1429.60	Kulturminnearbeid i kommunene	2 116
1429.70	Tilskudd til automatisk fredete og andre arkeologiske kulturminner	30 164
1429.71	Tilskudd til fredete kulturminner i private eie, kulturmiljø og kulturlandskap	122 015
1429.72	Tilskudd til teknisk og industrielle kulturminner	54 308
1429.73	Tilskudd til bygninger og anlegg fra middelalder og brannsikring	45 952
1429.74	Tilskudd til fartøyvern	101 883
1429.75	Tilskudd til fartøyvernsenterene	10 757
1429.77	Tilskudd til verdiskapingsarbeid på kulturminneområdet	5 000
1429.79	World Heritage List, nasjonale oppgaver	52 036
Sum kap. 1429		621 551

Utkast til retningslinjer for metallsøking

AV JOSTEIN GUNDERSEN, RIKSANTIKVAREN

Metallsøking er blitt en veldig populær hobby de seneste årene, og privatpersoner bidrar årlig til at viktige kulturminner blir oppdaget og registrert. Samtidig kan aktiviteten også medføre skade på fredete kulturminner. I august sendte Riksantikvaren *utkast til retningslinjer for privat bruk av metallsøker* på høring til fylkeskommunene, Sametinget, de arkeologiske forvaltningsmuseene og landets mange metallsøkerforeninger. Riksantikvaren har mottatt høringssvar fra de aller fleste av høringsspartene, og opplever et stort engasjement knyttet til saken både fra interessenter og presse. Vi tar sikte på å ferdigstille retningslinjene i løpet av vinteren/ våren 2017.

DIVE: Kulturhistorisk stedsanalyse

AV DAG ARNE REINAR, RIKSANTIKVAREN

DIVE er et analyse- og prosessredskap utviklet av Riksantikvaren for bruk i by- og stedsutvikling, kommuneplanlegging, utvikling av kulturminneplaner med mere. Siden 2010 er det utarbeidet flere titalls DIVE-analyser. Metoden er utførlig beskrevet i publikasjonen *Kulturhistorisk stedsanalyse: Veileder i bruk av DIVE* (2009). Det pågår nå en erfaringsbasert revisjon og fornyelse av veilederen. Arbeidet ventes å være fullført i løpet av 2017.

I perioden april 2010 til november 2016 har RA, i samarbeid med fylkeskommuner og vertskommuner, arrangert 21 todagers kurs om DIVE. På disse kursene har det deltatt over 500 plan- og byggesaksbehandlere fra 160 kommuner, fylkeskommunalt ansatte fra 17 fylker, og et hundretalls lokalhistorikere, kulturarbeidere og private konsulenter. Kursene veksler mellom metodelære, befaring, praktisk gruppearbeid og presentasjoner. Med hjelp av DIVE-analysens prinsip-

DIVE-analyse på Røros. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

per og teknikker vurderer kursdeltakerne handlingsrommet mellom vern og utvikling innenfor kursets øvingsområde. Meningen er at kurset skal ha overføringsverdi til plan- og utviklingsprosesser i kommunene.

Siste kurs i nåværende kursrekke ble holdt på Røros i november 2016. Røros ble blant annet valgt fordi byen var viktig i selve utviklingen av DIVE. Her ble viktige elementer i DIVE-analysen først utprøvd i et prosjektsamarbeid mellom Riksantikvaren, Røros kommune, Hus-

banken og regionale konsulentmiljøer. I øvingsoppgaven denne gangen skulle deltakerne, som innspill til kommunens arbeid med ny sentrumsplan, utlede og begrunne handlingsrommet for utbygging og fortetting i to av Bergstadens sentrumsnære kvartaler.

I tillegg til kursvirksomheten tilbyr Riksantikvaren veiledning og halvdagskurs til kommuner og tiltakshavere som ønsker å sette i gang DIVE-analyser. Det er også mulig å søke om støtte til gjennomføring.

◀ **Konserveringsarbeidet er i gang. Ann Meeks og George Murphy fra Arkeologisk Museum.**

Foto: Carina Johansen, Stavanger Aftenblad

▼ **Kirkeruinen ferdig konservert.**

Foto: Arve Kjersheim

Viste kirkeruin

Ytterst mot vest i Randaberg kommune i Rogaland ligger Viste. Besøkende møter et vakkert og velholdt jordbrukslandskap, og ut mot vest ligger havet. Men Viste har langt mer enn bare vakkert landskap å by på.

AV INGER-MARIE AICHER OLSRUD, RIKSANTIKVAREN

For den arkeologiinteresserte vil alltid Viste-navnet være forbundet med Vistehola, en hule med spor av bosetting fra eldre steinalder og fram mot folkevandringstiden. At det også ligger en kirkeruin fra middelalderen her, har fått mindre oppmerksomhet, til nå.

Kirker fra middelalderen

Nord for Viste ligger Utstein kloster, og sørøst ligger Stavanger med sin monumentale domkirke fra 1100-tallet. Midt i jordbrukslandskapet i Viste ligger Viste kirkeruin. Ruinen er ca. 13 x 6,5 meter. Veggene står i dag i omtrent 90 cm høyde, og murtykkelsen er nærmere 1,30 meter bred. I nord og øst er deler av veggene fjernet, men det er bevart nok av murverket til at vi kan danne oss et bilde av kirken.

Hvordan kan vi vite at dette er ruinen av en kirke? Da arkeolog Tor Helliesen i

1898 undersøkte ruinen for første gang, fikk han høre at det var funnet menneskebein i området. Dette kan tolkes som tegn på begravelser. Videre er det funnet mynter, også dette et vanlig funn i middelalderkirker. Overliggere til vinduer og kleber fra dør- og vinduskarmer indikerer også at vi har med en kirke å gjøre. Vi ser også at kirken har vært pusset, både innvendig og utvendig. Dette har nok vært en praktfull bygning. Ut over dette vet vi lite om hvordan kirken så ut. Etter reformasjonen gikk det med Viste som med mange andre kirker; de mistet sin betydning, forfalt og ble etter hvert så godt som glemt.

Gjemt og funnet igjen

I flere hundre år lå ruinen dekket av torv og gress. Lokalt var haugen kjent som *Kirkemuren*, men det skulle gå over hundre år før man på 2000-tallet begynte å snakke om restaurering. I 2015 startet Arkeolo-

gisk Museum i Stavanger i samarbeid med Riksantikvarens ruinprosjekt å konservere ruinen. På forhånd var den målt opp og grundig dokumentert. Jord og gress ble fjernet fra murverket, og utglidde steiner ble lagt på plass. På grunn av at ruinen ikke tidligere er konservert, valgte man å utføre konserveringsarbeidet helt uten bruk av mørtel. På den måten er alt som er igjen av kalkmørtel originalt. For å beskytte murene, ble det lagt et dekke av bentonittleire og torv på toppen.

Ruinen ligger på privat mark, men alle er velkommen til å besøke denne vakre og flott konserverte ruinen. Og de som bor i området trenger kanskje ikke gå så langt for å oppleve andre deler av dette kulturminnet? Etter reformasjonen var det vanlig å hente steiner fra nedlagte kirke og klostre. Vi oppfordrer dere som bor i området til å se godt etter i låve- og grunnmurer; kanskje har dere en av steinene fra middelalderkirken på Viste på eiendommen?

► Norges bank på Lillehammer. Bygningen er oppført i 1913 etter teikningar av arkitektane Heinrich Jürgensen og Fin Wollebæk. Foto: Mahlum (public domain), via Wikimedia Commons

Fredingar i 2016

Ei rekkje kulturminne vart freda i 2016. Her er nokre av høgdepunkta.

AV TURID ÅRSHEIM, RIKSANTIKVAREN

Norges Bank feira sitt 200-årsjubileum i 2016. Om sommaren freda Riksantikvaren Norges Banks gamle hovudkontor i Oslo og dei tidlegare avdelingskontora i Kristiansand, Lillehammer, Vardø og Tromsø. Distriktsavdelingane var ein viktig del av Norges Banks organisasjon frå etableringa i 1816 og fram til 2001. Desse bygningane representerer ulike tidsepokar og byggestilar, og alle er påkosta arkitektur frå si tid.

Uthamnene langs Sørlandskysten er blant dei viktigaste kulturminna frå Norges sjøfartshistorie. Freding av kulturmiljøet i Ny-Hellesund, sør for Kristiansand, vart vedtatt i statsråd 21. oktober. Ny-Hellesund er typisk for uthamnene langs Sørlandskysten mellom 1650 og 1880, og var ei viktig forsyningshamn, stoppestad og nødhamn. Fredinga omfattar 103 bygningar, cirka 301 dekar landareal og 169 dekar sjøareal. Bygningsmiljøet er svært godt bevart.

Harry Fetts Christinedal ligg i Harry Fetts vei 10 på Bryn i Oslo. Harry Fett (1875-1962) var fabrikkedar, kunsthistorikar og riksantikvar. Han utvikla eigeidomen Christinedal i 1911, og eit parkanlegg med stiar, dam og ein utsmykka steinterrasse. Alt låg i nærleiken av Høyenhall fabrikk, som han overtok etter faren. Industrianlegget er borte, men både tidlegare direktørbustad, styrbustad, arbeidarbustad, uthus, dam og parkanlegg er bevart. Christinedal vart freda hausten 2016.

Solobservatoriet på Harestua i Oppland var i drift som forskingssenter i åra

Shell-stasjonen i Mosjøen.
Foto: Nordland fylkeskommune

1954 til 1986 og er det største astronomiske anlegget i Nord-Europa. Her vart det forska på sola og andre himmellekamar, ved hjelp av både teleskop, installasjonar for fotografering av sola og avanserte parabolantennar. Solobservatoriet var også vertskap for ein satellittstasjon som i samarbeid med U.S. Air Force stod for overvaking av sovjetiske satellittar under den kalde krigen. Solobservatoriet vart freda sommaren 2016.

Den gamle Shell-stasjonen i Mosjøen

er den eldste originale bensinstasjonen i Nordland, og vart freda i 2016. Bensinstasjonen vart bygd i 1933 og var i bruk som bensinstasjon fram til 1954. I dag er stasjonen ein del av Helgeland museum. Den har blitt restaurert av Helgeland Museum i samarbeid med Nordland fylkeskommune, og kan vitjast i sommarsesongen.

Fredinga av Bodø jernbanestasjon vart feira med blautkake på stasjonen og med både riksantikvar og klima- og miljøminister til stades. Bodø jernbanestasjon er

Brattestø er den eldste hamna på Hvaler. Moloane her er typiske for konstruksjon og bygging av hamnemoloar. Foto: Kystverket

Ny-Hellesund i gamle dagar. Tønnes Bessesens hus til venstre. Langfeldts hus til høgre. Foto: ukjent, Riksantikvaren

Tall og fakta fra 2016

endestasjonen på Nordlandsbanen, og sto klar i 1961. Arkitekt var Arvid Sundby, som da var leiar av NSB Eiendom Arkitektkontor. Stasjonsbygningen og klokke-tårnet er eit landemerke i byen.

I august vart 21 kystanlegg freda som ein del av Kystverkets landsverneplan for maritim infrastruktur. Dei freda anlegga ligg langs heile kysten, frå Vardø i nord, via Mandal i sør, til Hvaler i aust, og inkluderer fiskerihammer, ei loshytte, fyrlykter og vardar. Blant dei freda anlegga er til dømes Brattestø fiskerihamn, Kjøttvik-varden i Hammerfest og Merdø loshytte.

Solobservatoriet. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

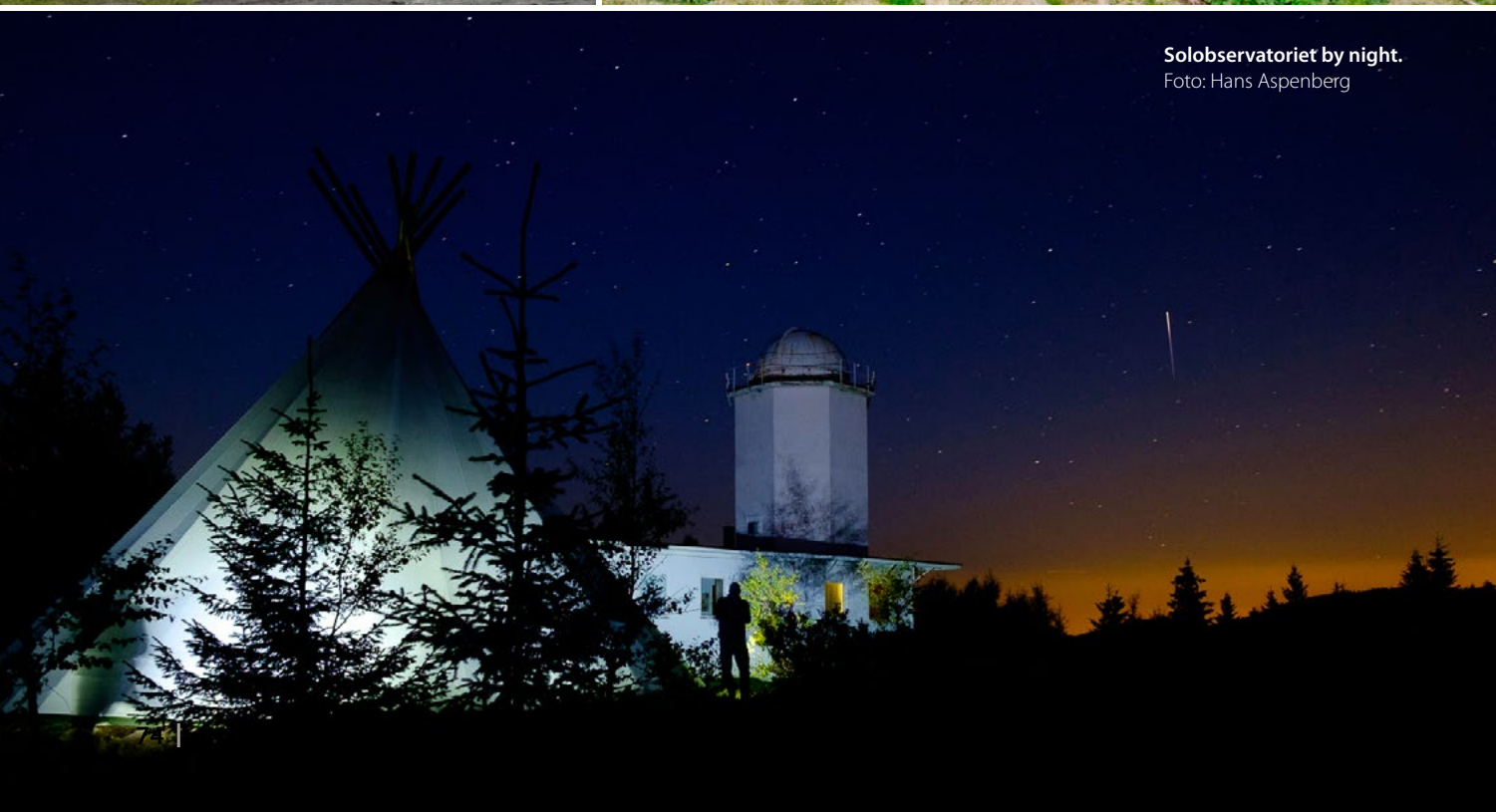

Varden Helgelandsflesa er større enn dei fleste vardar fordi den både var ledmerke og landkjenningsmerke.

Foto: Kystverket

Solobservatoriet by night.

Foto: Hans Aspenberg

Kulturmiljøfredninger

Ti steder i Norge er nå fredet som kulturmiljøer. Uthavna Ny-Hellesund i Vest-Agder er det siste kulturmiljøet som kom på denne eksklusive listen. I køen står Levanger i Nord-Trøndelag og Skudeneshavn i Rogaland.

AV HANNA GEIRAN, RIKSANTIKVAREN

De senere årene har Riksantikvaren arbeidet målrettet med fredning av kulturmiljøer etter kulturminneloven. Disse kulturmiljøene er særlig verdifulle og utgjør en eksklusiv liste. Et kulturmiljø er gjerne et område med flere bygninger.

Riksantikvarens fredningsstrategi ble vedtatt i 2015. Strategien peker nettopp på kulturmiljøer som et av flere tiltak for å oppnå målet om en representativ fredningsliste. Strategien vektlegger også samarbeidet mellom de ulike partene i en fredningssak, og at fredningene i størst mulig grad skal gjennomføres som et samarbeid mellom eiere, kommune, fylkeskommune og Riksantikvaren.

En kulturmiljøfredning er en omfattende og krevende prosess, og de færreste kulturmiljøer skal fredes. Riksantikvaren har laget en database over byer og tettsteder i Norge med kulturmiljøer av nasjonal interesse. Denne databasen kalles NB!Registeret og er et verktøy for kommuner og fylkeskommuner når de i plan- og byggesaker skal ta vare på viktige kulturmiljøer. I tillegg arbeides det med et tilsvarende register for kulturlandskap av nasjonal interesse. Dette registeret har fått navnet KULA.

Samarbeidspartnere

Det er kongen i statsråd som vedtar en kulturmiljøfredning, men før dette skal man gjennom en lang prosess. Denne prosessen er viktig fordi den gir mulighet for samarbeid og øker kunnskapen om- og engasjementet for fredningen lokalt.

Kulturminnevern skjer ikke på et kontor i Oslo. Rundt om i landet jobber kommuner, fylkeskommuner, organisasjoner og private entusiaster for at kulturminner skal tas vare på og brukes som et felles gode. Riksantikvaren har derfor satset aktivt på lokale krefter i disse fredningsprosessene, og fredningsarbeidet gjennomføres ved hjelp av en lokalt forankret arbeidsgruppe. Kommunen kjenner kulturmiljøene best, og Riksantikvaren har engasjert dyktige folk i Levanger og Skudeneshavn for å skrive fredningssaken og dokumentasjonen. I Levanger har Hilde Røstad vært en uvurderlig samarbeidspartner, og Ane Steingildra Alvestad og Lars Tveit i Skudeneshavn har bidratt stort til at saken nå har kommet til kommune-

Trehusbyen Levanger i Nord-Trøndelag.

Foto: Guri Dahl

Skudeneshavn i Rogaland. Foto: Cathrine Skredderstuen Rolland, Riksantikvaren

styrebehandling. I arbeidsgruppen inngår også fylkeskommunens representanter og Riksantikvarens egne folk.

Lokalt engasjement

En kulturmiljøfredning betyr ikke stillstand. Stedene skal videreutvikles, samtidig som de bevarer sitt særpreg. Det er viktig at man utnytter potensialet for verdiskaping, og lokalt næringsliv er en viktig stemme i fredningssaken. Riksantikvaren har lagt vekt på samarbeidet med lokal handelsstand og private næringsdrivende. Disse har vært invitert med i prosessen fra starten, og har hatt viktige innspill til fredningssaken.

Beboere i kulturmiljøet har naturlig nok et stort engasjement i en kulturmiljøfredningssak. Det handler om deres eget nærmiljø, og man har ulike synspunkter og spørsmål i en slik prosess. Derfor har Riksantikvaren arrangert flere folkemøter og dialogmøter for å informere og svare på spørsmål.

Riksantikvaren har oversendt kulturmiljøfredningen av Levanger til behandling i Klima- og miljødepartementet. Hvis alt går etter planen blir kulturmiljøfredningen av Skudeneshavn oversendt departementet i juni 2017.

Et løft for fartøyvernet

Med regjeringens tiltakspakke fikk fartøyvernet 40 millioner ekstra ut over ordinært tilskudd i 2016. Det har gitt et løft for fartøyvernet.

AV HAAVARD STAVAAS, RIKSANTIKVAREN

Uten de frivilliges innsats i fartøyvernet ville vi aldri hatt så mange flotte flytende kulturminner i Norge. Sammenliknet med de mange tusen arbeidstimer som fartøyvernentusiaster legger ned årlig, er den statlige støtten mer som et supplement å regne. Midlene som Riksantikvaren årlig får via statsbudsjettet til fordeling blant freda og verna fartøy, betyr likevel at mange fartøy får gjennomført

nødvendige arbeider og sertifiseringer ved norske verft. Dermed blir det mulig å oppleve stadig flere flytende kulturminner der de hører hjemme, på sjøen.

Med 40 millioner ekstra i tiltaksmidler over statsbudsjettet, kunne Riksantikvaren i 2016 fordele til sammen 100 millioner kroner til fartøyvern. M/K «Havblikk» ble ferdigstilt i år. I tillegg har flere fartøy fått videreført store restaureringsarbeider. Her presenterer vi et utvalg fartøy fra hele landet.

▲ M/K «Havblikk» ble bygget i 1960 av båtbygger Håkon Magnus Aronsen ved Risøyhamn Slipp og Båtbyggeri. Skøyta eies i dag av foreningen Veteranskøyta Havblikk. Med sine 54 fot og Volvo Penta motor er M/K «Havblikk» den siste fiskebåten som ble bygd ved slippen i Risøyhamn hvor den ble bygd for Gudmund og Aron Aronsen. M/K «Havblikk» har siden 2011 vært under restaurering og Riksantikvaren har vært tungt inne i prosjektet både med kompetanse og økonomisk bistand. Til sammen er det gitt kr. 9 956 645,- i tilskudd for å bringe skøyta tilbake til fordums prakt. M/K «Havblikk» ble sjøsatt ved NNFA i Gratangen 5. september i år til foreningens store glede etter å ha lagt ned over 4000 dugnadstimer. Her var også Riksantikvaren inne med et lite ekstratilskudd på tampen av året for å hjelpe foreningen over den siste kneika mot målstreken slik at den ærverdige damen kan returnere hjem til jul i Andøy. Foto: Gunnar Holmstad, Nordnorsk Fartøyvernssenter

◀ M/S «Rogaland» fra 1929 er et fredet skip og det eneste bevarte fra Kyst-
ruten mellom Oslo og Bergen. Skipet jobber videre mot ferdigstilling, men tok
en liten pause i arbeidet sommeren 2016 for å sole seg i rampelyset. M/S «Ro-
galand» søkte nemlig, og fikk tillatelse fra Riksantikvaren, til å seile ut av norsk
territorialfarvann for å delta på en filminnspilling i Frankrike, hvor den skulle
spille et hospitalskip fra krigen. Dette medførte at «Rogaland» for anledningen
ble malt hvit og med røde kors som logo på skutesiden. Alt betalt av filmsel-
skapet selvfølgelig, med lovnad om å ta tilbake de originale fargene etter endt
oppdrag. Dermed ble det en sommersesong utenom det vanlige for de frivillige
som jobber med å holde M/S «Rogaland» i drift, som nok vil ha noe å snakke om
over kaffekoppen i mange år fremover. Foto: Erik Småland, Riksantikvaren

S/J «Jelse» fra 1760 er landets eneste fartøy bygget på 1700-tallet som enda
bevares i sjødyktig stand. Undersøkelser indikerer at det opprinnelig ble
bygget på Østlandet, noe som gjør fartøyet enda mer interessant da det er
bevart få eldre trefartøyer fra denne landsdelen. Riksantikvaren har i 2016
vært inne med tilskudd til materialer og arbeid for å sikre kontinuiteten i
prosjektet. Fartøyet har et stykke igjen før det kommer på sjøen igjen, men
her er det hele tiden fokus på det antikvariske og at hvert lille skritt som tas,
tas i riktig retning. Foto: Erik Småland, Riksantikvaren

◀ M/S «Vestgar» ble levert fra Høivolds Mek. Verksted i Kristiansand til
Øygardsbåtene i 1957, som dagrutebåt av typen sjøbuss. Skipet gikk i rute
mellom Bergen og Øygarden frem til 1979 før det ble solgt og noe ombygget
til bruk som misjonsskip. I 2007 ble skipet kjøpt tilbake til opprinnelig
fartsområde med planer for restaurering og tilbakeføring. Foto: Erik Småland,
Riksantikvaren

▼ M/K «Hermes» er en statsbåt, eller «Nygaardsvoldbåt», på 37 fot
og bygget ved Jon M. Klevsets båtbyggeri i Skålvikfjorden i 1937. På
1930-tallet var nøden i fiskeridistriktene stor, men da Arbeiderpartiet
overtok regjeringsmakta i 1935 ble støtteordningene for fiskerinæringa
betraktelig utvidet. Gode tilskuddsordninger stimulerte overgangen fra
åpne til dekkede båter og fra seil og årer til motor. Mange fiskere fikk
tryggere arbeidsforhold og de små båtbyggeriene langs kysten fikk et
sårt tiltrengt økonomisk grunnlag. «Nygaardsvoldkutter» ble en folkelig
typebetegnelse på disse båtene. M/K «Hermes» var blant de første kon-
demnerte båtene som ble fritatt fra krav om destruksjon i 1987, for å bli
overtatt av Museumslaget Staværingen. M/K «Hermes» har vært under
restaurering siden den ble landsatt ved Bremsnes Båtbyggeri i 2007 og
Riksantikvaren har de siste årene vært inne på tilskuddssiden for å sørge
for kontinuitet og videre drift i prosjektet. Foto: privat

▲ M/S «Gamle Skogøy» er en stormdekker som ble bygget ved Drammen
Slip og Verksted. M/S «Skogøy» gikk i rute på Vestfjorden fra 1953 til 1983 og
eies i dag av foreningen «Skogøys Venner». De jobber for å bringe fartøyet til-
bake til den stand det var i da det forlot Narvik i 1983, med et overordnet mål
om å bli et regionalt flytende museum. Foreningen har lagt ned et betydelig
dugnadsarbeid frem til i dag og Riksantikvaren har i 2016 gitt tilskudd for å
bidra til fremdrift i restaureringsarbeidet av fartøyet og støtte opp om den
gode dugnadsånden. Fartøyet fikk også i år innvilget momsfristak, noe som
ytterligere bidrar til at tilskudd uavkortet kan komme fartøyet til gode.
Foto 2012: Erik Småland, Riksantikvaren

Sjølingstad Uldvarefabrik er del av Vest-Agder Museet. Foto: Siri Wolland Riksantikvaren

Fagseminar om tekniske og industrielle kulturminner

AV SIRI WOLLAND, RIKSANTIKVAREN

Det er 15 anlegg med i Riksantikvarens bevaringsprogram for tekniske og industrielle kulturminner. Ledere og håndverkere fra alle anleggene i møtes minst en gang i året. Riksantikvaren, Sjølingstad Uldvarefabrik og Bredalsholmen dokk- og fartøyvernseier gjennomførte et fagseminar for tekniske og industrielle kulturminner 20-21. oktober 2016. Formålet var blant annet å øke håndverkskompetanse, bygge nettverk og øke formidlingskompetansen

og den generelle kunnskapen om denne typen kulturminner. Fagseminaret ble gjennomført på Sjølingstad Uldvarefabrik (Mandal), og på Bredalsholmen verft (Kristiansand).

Vant pris

Vest-Agder Museet har vunnet prisen Årets Museum 2016. Juryen understreket at vinneren er et ambisiøst museum med tydelig formulert – og utført – samfunnsoppdrag. Men også museets store mangfold og spennvidde trekkes fram. Vi gratulerer!

Folldal gruver ferdigstilt

Siden 2002 har Riksantikvaren bevilget årlige tilskudd til antikvarisk istandsetting av gruveanlegget. I 2016 var det endelig tid til for feiring.

AV ØYSTEIN HAGLAND, RIKSANTIKVAREN

Folldal gruver er ett av 15 anlegg i Riksantikvarens bevaringsprogram for tekniske og industrielle kulturminner. Gjennom flere år har det blitt gjort en stor innsats for å sette i stand anlegget. Riksantikvaren har bidratt med 37,8 millioner fra 2002 til 2016 og i november 2016 kunne man feire at dette arbeidet nå nærmest er ferdigstilt.

Arbeidet med å ta vare på det gamle gruvesamfunnet strekker seg imidlertid tilbake til slutten av 1980-tallet da gruve-driften i Folldal var inne i sin svanesang og ildsjeler gjennom Stiftelsen Folldal gruver med beskjedene midler startet arbeidet med å samle inn og ta vare på maskiner og installasjoner som hadde tilknytning til gruvene på Folldal. Det ikoniske skråtårnet er et av disse objektene og ble flyttet tilbake til gruvene i 1996.

Folldal gruver

Folldal gruver ble startet opp etter et malmfunn i 1745 og ble raskt blant landets største produsenter av kobber. Driften ved Folldal opphørte i 1877. I 1906 ble det startet produksjon igjen, men denne gangen med svovelkis som

hovedprodukt. Ny drift ved gruve ble muliggjort av nye verktøy som hadde gjort bergverksdriften mer effektiv. Ved Folldal gruver ble det i årene 1906 til 1908 bygget et industrisamfunn etter datidens forbilder med en «Company Town». Etter at driften ble lagt ned i 1993 ble det museum på anlegget, som formidler historien om det gamle gruvesamfunnet. Folldal Gruver har et stort og innholdsrikt arkiv som er en unik kilde til et industrisamfunn i det tidlige 20. århundret.

Folldal gruver er et helhetlig gruve-miljø med gruve, produksjonslinje, administrasjonsbygninger og boliger til direktør, funksjonærer og arbeidere. I tillegg omfatter det også andre bygninger med sosiale funksjoner som skole, teater og badehus. Anleggets plassering og distanse til Rørosbanen medførte at flere store taubanesystem ble bygget i driftsperioden. Folldal Gruver står oppført med 65 bygninger/objekter i listene til Riksantikvaren.

Nytt regjeringskvartal i Oslo

AV SIRI WOLLAND, RIKSANTIKVAREN

Utviklingen av nytt regjeringskvartal skjer ved statlig reguleringsplan i henhold til plan- og bygningsloven § 6-4. Riksantikvaren uttaler seg til reguleringsplanen som Statens rådgiver i kulturminnespørsmål, og landets øverste kulturminnemyndighet. I oktober 2016 leverte Riksantikvaren en høringsuttalelse til *forslag til reguleringsplan med tilhørende konsekvensutredning*.

I høringsuttalelsen understreker Riksantikvaren at Y-blokka må bevares. En riving av Y-blokka vil i vesentlig grad svekke den arkitektoniske komposisjonen som Høyblokka og Y-blokka utgjør. Riksantikvaren understreker også at en riving vil fjerne et av våre viktigste kunstverk i det offentlige rom.

Som del av høringsuttalelsen foreslår Riksantikvaren å bygge Y-blokka om til en C-blokk, for på denne måten å unngå riving av sikkerhetsmessige årsaker. Illustrasjonen viser en alternativ C-blokk.

Tåler stavkirkene framtidens klima?

AV MARTE BORO OG SJUR MEHLUM, RIKSANTIKVAREN

De 28 stavkirkene vi har igjen har tålt klimabelastningene gjennom hundrevis av år. Men nå endrer klima seg – det blir våtere og varmere. Kirkene blir utsatt for mer regn og fukt. Mer nedbør øker faren for ras, jordsig og flom. Høyere temperatur gir grobunn for mer råte, og skadeinsekter vil nok utvide sitt geografiske område. Hvordan vil stavkirkene takle dette?

Riksantikvaren har akkurat avsluttet «Stavkirkeprogrammet», og alle kirkene skal være i god stand. Nå gjelder det å planlegge forvaltning og vedlikehold framover. I den forbindelse ga vi Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) i oppdrag å vurdere alle stavkirkene, se på hvilke klimaendringer som forventes der de står, og hvilke risikoer det vil bety for den enkelte kirke. De har også vurdert hvordan kirkebyggets klimaskall vil takle mer nedbør og fukt.

Riksantikvaren har enda ikke fore-

Reine stavkirke. Foto: Dagfinn Rasmussen

tatt en samlet gjennomgang av vurderingene fra NIKU, men vi ser at farene for skader øker; både faren for skader på grunn av plutselige hendelser som erosjon og ras og faren for skader over tid slik som råteskader og kortere levetid for de bygningsdelene som er utsatt for direkte klimapåkjenning. Så snart samtlige rapporter foreligger vil Riksantikvaren ta kontakt med stavkirkeeierne for å finne fram til gode tiltak som vil sikre kirkene også i framtida.

Dobbelt norsk i nordisk idekonkurransen

AV SIDSEL HINDAL, RIKSANTIKVAREN

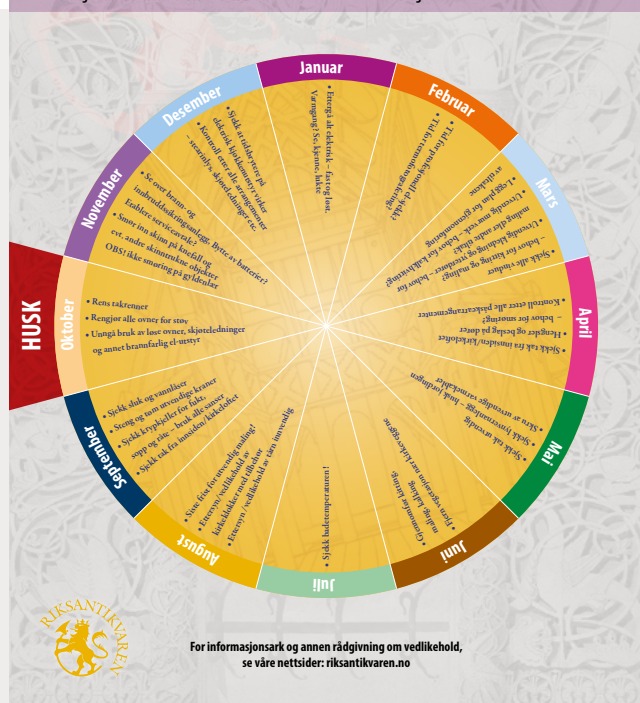
#hack4no er et arrangement der datautviklere, designere og andre kreative sjeler møtes for å lage nye apper, kart og mye annet spennende med data. I 2016 var det en nordisk hackathon, #hack4norden, der finalen gikk av stabelen 1. desember i Helsingfors. Det norske laget som jobbet med appen «Hidden» vant, med sitt app-konsept om å få immateriell kulturarv (i form av sagn og myter) frem på telefonen når man er ute og ferdes i landskapet. Andreplassen gikk også til et norsk lag, Savemyreindeer. De norske deltakerlagene ble plukket ut på #hack4no som Kartverket og Difi arrangerte tidligere i høst. Begge bruker åpne data fra det offentlige, blant annet data fra Kartverket, Riksantikvaren, Kulturrådet, Riksarkivet og Jernbaneverket. Åpne data er datasett som er frigitt og gratis å bruke til å utvikle nye tjenester. Det er tydelig interesse for kulturarv. «Påvei» vant prisen på hack4no for beste digitale fortelling. De skal utvikle en digital guide som forteller deg spennende anekdoter om omgivelsene rundt deg over bilstereoens mens du kjører. Blant annet med innhold fra Riksantikvaren, arkiv og museer.

Riksantikvarens årshjul for vedlikehold av kirker

Råd for kirketjenere eller andre som har vedlikeholdsansvar for kirkebygg. Legg oppgavene inn i kalenderen ved årets start, og prioriter dem foran annet som dukker opp. Dette er tiltak som i utgangspunktet ikke krever søknad til biskopen eller Riksantikvaren.

Det er store klimaforskjeller fra nord til sør i Norge. Tidsangivelsene er bare ment som veiledende.

Godt vedlikehold sparer store summer og verner verdier

For informasjonsark og annen rådgivning om vedlikehold, se våre nettsider: riksantikvaren.no

Hjul mot kirkeforfall!

AV INGEBORG MAGERØY, RIKSANTIKVAREN

I flere år har aviser landet rundt skrevet om vedlikeholdsetterslepet for kirkene. Forfall og påfølgende istandsetting er svært kostbart, i tillegg til at store kulturminneverdier går tapt. Jevnt vedlikehold er billig og ivaretar kulturminneverdiene. Derfor er gode rutiner på vedlikehold noe Riksantikvaren vil bidra til. Kirketeamet og Konserveringsseksjonen hos Riksantikvaren har laget et årshjul for vedlikehold av kirkebygg. Dette er en

plakat til å henge på veggen, med et hjul som kan dreies. Et helt ordentlig årshjul som sendes til alle landets kirkeverger. Tanken er at vedlikeholdsoppgavene legges inn i kalenderen til kirketjenere og andre som har ansvaret for byggforvaltningen, slik at de blir utført i rett tid. Riksantikvaren håper plakaten blir hengt opp på kirkekontorene som en konstant oppmuntning til god ivaretagelse av våre alle kirkebygninger.

Utviklingsnett – seminar gjennomført over heile landet

Riksantikvaren har i 2016 gjennomført sju Utviklingsnett-seminar. Interesse for seminara har vore stor i år òg.

AV TRON STRANDEN, RIKSANTIKVAREN

Hovudtyngda av deltakarane er tilsette i kommunar og fylkeskommunar, men museum og frivillige organisasjonar deltek òg.

I februar 2016 var handverksfaga og det framtidige kulturminnearbeidet tema. Korleis utdanne og rekruttere kompetente fagfolk for framtida? Dette var ei viktig problemstilling på seminaret, som vart arrangert på Røros saman med Norsk Kulturminnefond. For første gong blei eit Utviklingsnett-seminar strømma.

Kommune-Noreg og internasjonalt kulturminnesamarbeid var tema på eit seminar i Bergen i april. Siktemålet var å vise breidda i Riksantikvaren sitt internasjonale arbeid, både i Europa og utanfor vår verdsdel. På seminaret fekk «Heritage of My Environment», eit samarbeid mellom kommunar i Polen og Noreg, ein sentral plass.

Korleis byane skal ta vare på sin eigenart under skiftande økonomiske forhold, var tema på eit seminar i Grimstad i mai. Det er i byar og bynære område ein står overfor dei største utfordringane i spen-

ninga mellom utvikling og bevaring. På seminaret blei det understreka at kulturminneplanar kan gje kommunane god oversikt over viktige kulturminne og kulturmiljø.

Riksantikvaren skal etablere eit register over kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse, eit verktøy for kommunar slik at dei kan ta vare på viktige landskaps-verdiar. Østfold og Hordaland har vore med i eit forprosjekt, og på Utviklingsnett i juni i Fredrikstad blei arbeidet i dei to fylka presentert.

På to seminar i Larvik og i Alta var Kulturminne i kommunen (KIK), ei anna viktig satsing frå Riksantikvaren, tema. Også på desse to seminara sto arbeidet med kulturminneplanar sentralt.

I Bergen i haust handla Utviklingsnett-seminaret om den grønne kulturarven, bevaring og skjøtsel i by. Historiske grøntområde er under press, på grunn av fortetting og endra bruk, og rett kompetanse og kunnskap er avgjerande for å ta vare på grønne kulturhistoriske verdiar i byane.

Ny utgåve av rettleiar i planlegging etter plan- og bygningslova

AV INGUNN HOLM, RIKSANTIKVAREN

Rettleiaren «Kulturminner, kulturmiljø og landskap. Planlegging etter plan- og bygningslova» finnes no i revidert utgåve. Dette er ei oppdatert utgåve av Riksantikvarens rettleiar frå 2010. I den nye utgåva er dei siste endringane i plan- og bygningslova, med tilhøyrande rundskriv per juni 2016, innarbeida. I tillegg har Riksantikvaren lagt til eigne kapittel om statlege styringssignal og statlege plan- og konseptvalutgreiingar.

Rettleiaren er spesielt aktuell i arbeidet med kulturminneplanar i kommunane, og viser kva moglegheiter plan- og bygnings-

lova gir for å ta vare på kulturminne, kulturmiljø og landskap. Rettleiaren er meint å inspirere alle til å delta med innspel i planprosessar. Du kan laste han ned frå Riksantikvarens nettsider: www.ra.no/publikasjoner

Medieomtale i 2016

AV TURID ÅRSHEIM, RIKSANTIKVAREN

Medieomtalen av Riksantikvaren ligg på rundt 6000 artikkelar i året i gjennomsnitt. Sosiale medium kjem i tillegg. I 2016 er det fleire ulike kulturminnesaker som har fått merksemd. Dei arkeologiske funna i Trondheim fekk svært mykje medieomtale, først utgravinga av birkebeinaren i brønnen på Sverresborg, og deretter funnet av Olav den heilage si Klemenskyrkje. Vraket etter kryssaren Blücher frå andre verdskrig vart freda i juni, og dette vart grundig omtalt i alle kanalar!

Fleire kulturminnesaker i Oslo skapte diskusjon i 2016, først og fremst planane for nytt regjeringskvartal der Riksantikvaren foreslo å gjere Y-blokka om til ei C-blokk. Riksantikvaren sitt arbeid med å bevare kulturminne i polare strøk har blitt dokumentert med store reportasjar både i Aftenposten, NRK og TV2 i løpet av året.

I 2016 fekk 21 kommunar toppkarakter i Riksantikvaren si kommunerangering, og mange lokalaviser lagde artikkelar om kulturminnearbeidet i sitt område. Ekstra tilskot til fartøyvern fekk òg mykje omtale landet rundt, i tillegg til mange andre lokale og regionale kulturminnesaker. Det er aviser i Telemark, Nordland og Hordaland som har skrive mest om Riksantikvaren i 2016.

Fredingar er vanlegvis godt stoff i pressa. Fredinga av bensinstasjonen i Mosjøen og Bodø jernbanestasjon fekk til dømes mykje medieomtale, og vart også delt på sosiale medium. Mot slutten av året bidrog kyrkjeklokker frå mellomalderen til å spreie litt julestemning. Vårt Land, TV2 og NRK lagde reportasjar om ringetradisjonen og tilstanden til landets 264 mellomalderkyrkjeklokker.

Det internasjonale trekurset

Også i 2016 arrangerte Riksantikvaren kurs i trekonservering. Instruktørene foreleser for kursdeltakere fra 20 forskjellige land.

AV ANNE NYHAMAR, RIKSANTIKVAREN

ICWCT (The International Course on Wood Conservation Technology) er et videreutdanningstilbud til de som har vern av kulturminner i tre som sitt arbeidsfelt. Målgruppen er fagpersoner med minimum 3 års relevant yrkeserfaring. Kurset arrangeres annethvert år og dekker både praktiske og teoretiske aspekter ved trekonservering.

Ulike bakgrunner

Men hvordan er det å undervise en gruppe kursdeltakere fra 20 forskjellige land som også har veldig ulik tilnærming til faget? Noen deltakere har lang akademisk utdannelse bak seg, men har aldri tatt i en hammer. Andre har håndverkserfaring, men ingen kunnskap om konserveringsprinsipper eller internasjonale konvensjoner. Flere av deltakerne opplever at de allerede er godt kjent med noen deler av pensum, mens de på andre områder lærer noe som er helt nytt for dem.

Gode forelesere

Dette stiller helt spesielle krav til foreleserne. Undervisningen må være interessant for både nybegynnere og viderekomne, og synspunkter må settes inn i et internasjonalt perspektiv. På årets kurs bidro 30 forskjellige forelesere og instruktører fra blant annet England, Italia, Portugal, Nepal, Japan, Danmark og USA, i tillegg til Norge. De er alle spesialister på sine fagområder, men presenterer sitt fag ut i fra egne erfaringer og ofte med lokale eksempler og illustrasjoner.

Noen forelesere på trekurset har vært med siden starten i 1984, blant andre Jon Brønne fra Vel Bevert og Johan Mattsson fra Mycoteam. Andre var med for første gang i år, som Rohit Ranjitkar fra Kathmandu Valley Preservation Trust

Fra den praktiske workshopen på Norsk Folkemuseum. Foto: Anne Nyhamar, Riksantikvaren

(KVPT) i Nepal. Han fortalte om gjenoppbyggingen av verdensarvområdet i Kathmandu etter jordskjelvet i 2015 og gjenbruk av bygningsdeler i tre. Nigel Blades fra National Trust i England var også med for første gang og underviste om preventiv konservering og inneklimate i eldre bygninger.

Tre som materiale

Konservering av tre som materiale varierer mye rundt om i verden; tilstand og bevaring er naturlig nok påvirket av klima og miljø. Termitter er et eksempel på et skadedyr som har enorm konsekvens for mange på sørlige breddegrader, men som vi har lite kompetanse på her i Norge. På andre områder er Norge ledende, for

eksempel når det gjelder håndverkerens rolle i et restaureringsprosjekt. På Norsk Folkemuseum på Bygdøy får deltakerne prøvd ulike verktøy i samarbeid med håndverkerne som er spesialister i sitt fag. Terje Planke, førstekonservator ved Folkemuseet, sier det slik: «Det er fint å møte folk i ulike sammenhenger for å utvikle og spisse egen tankegang; og kanskje også få uventede tilbakemeldinger. Man må argumentere mer grunnleggende når man jobber på tvers av kulturer. Å drive undervisning, medfører at vi skjerper oss, utvikler oss og blir bedre på det vi gjør.»

Terje Planke får også anledning til å undervise på neste kurs i 2018. Kurset varer i seks uker, og gir 18 studiepoeng fra NTNU.

Nye tær til jul

Kvart år blir eit utval mellomalderkunst frå norske kyrkjer konservert. I 2016 var turen mellom anna komen til krusifikset i Vinger kyrkje i Kongsvinger.

AV KJERSTI MARIE ELLEWSEN, RIKSANTIKVAREN

Krusifikset frå Vinger kyrkje er datert til rundt 1300. Det har ei sentral plassering over alteret i kyrkja. Under ei synfaring i 2015 blei Riksantikvaren merksam på krusifikset si dårlege tilstand. Konstruksjonen var ustabil, krusifikset var skittent og hadde mange skjemmaende reparasjonar. Jesu føter og tær stod det skikkeleg ille til med.

Skulpturen vart send til Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) si konserveringsavdeling i Oslo. Der vart han nøye undersøkt, reinsa og sikra. Det vart laga ein støttekross på baksida som bidreg til å stabilisere skulpturen. Krusifikset blei hengt opp att i kyrkja i november, klar til advent og jul!

Mellomalderkunst

Riksantikvaren reiser kvart år rundt i landets kyrkjer for å vurdere tilstanden på kyrkjekunst. Vi gir råd til kyrkjeveverjene om konservering av gjenstandar og inventar som treng det. I visse tilfelle betalar Riksantikvaren konserveringa, anten gjennom tilskot eller ein direkte bestilling til kompetent konservator. Riksantikvarens budsjett til kyrkjekunst var 6,6 millionar kroner i 2016.

◀ Krusifiks før konservering. Kross og figur var svært skitne, hadde mange skjemmande reparasjoner og figuren hadde dårleg feste til krossen. Foto: NIKU

▲ Kristus si høgre arm etter konservering. Armen har fått ein reins og fire av fingrane er supplerte. Heile skulpturen har òg fått betre støtte med ein usynleg støttekross bak den opphavlege krossen. Foto: NIKU

Føter før konservering. Då skulpturen vart undersøkt på NIKU sitt atelier, såg konservatorane at den bakre foten hadde mange lag med reparasjonar som bestod av lerret og lim. Inni desse laga var det dessutan to lause bitar av tær, som antakeleg hadde falle av og var blitt bevarte inne i reparasjonen. Dette bidrog til at prosjektet vart meir komplekst enn ein trudde. Laga måtte gradvis «gravast fram», og det var viktig å forstå samanheng og kontekst på det ein fjerna. Foto: NIKU

Føter etter konservering. Lerretet på den øvste foten er òg ein reparasjon, som dekkjer over skadar på foten og heilt opp til kneet. Denne foten er retusjert, slik at område med avskala maling ikkje blir så synleg. Den bakre foten har fått tærne fram, og det er laga kopiar av dei manglande tærne. Foten er bygd opp på nytt, og dei sprikande tærne er etter forbilde av føter på andre skulpturar frå denne tida.

Konservatoren bruker ofte ein såkalla trateggio-teknikk under retusjering (strekretusj). Det vil seie at den tilførte malinga leggast på som tynne strekar, slik at den oppfattast av auget som ein del av heilskapen på litt avstand, men på nært hald er det tydeleg at den er ei ny tilføyning. Den utførast ofte i vassfarge, slik at den kan fjernast att (reversibel behandling). Foto: NIKU

